

Jelige: dcd919

Lezárás dátuma: 2024/12/01

ARCHEOLÓGIA ÉS GENEALÓGIA

Foucault kritikai projektje '69 és '77 között

Tartalomjegyzék

Absztrakt	2
I. Bevezetés	2
II. Archeológia	4
II. 1. Eszmetörténet a diskurzus saját szintjén	4
II. 2. Archeológia, strukturalizmus és szubjektum.....	6
II. 3. Foucault és a bachelardi iskola.....	8
II. 4. <i>Savoir</i>	12
II. 5. A diskurzus egységei	14
II. 6. A diszkurzív formáció mint állítások eloszlásának rendszere.....	17
II. 7. Az állítás	18
II. 8. Az állítás asszociatív, korrelatív és komplementáris viszonyai	21
II. 9. A diszkurzív formáció mint az állítások történelmi a priori.....	24
II. 10. Az archeológia módszertani ellentmondásai	26
III. Genealógia	27
III. 1. Az igazság akarása	27
III. 2. A <i>dispositif</i> mint a tudás történelmi lehetőségfeltétele	30
III. 3. Genealógia mint a jelen történelme.....	33
III. 4. A láthatóság mint a fegyelmezés előfeltétele.....	37
III. 5. A szubjektiváció és objektiváció spirálmozgása.....	38
IV. Konklúzió	40
Bibliográfia:	42

Absztrakt

Jelen dolgozat Foucault archeológiai módszerét hasonlítja össze a genealógiai módszerével. Ennek a komparatív elemzésnek két célkitűzése van: egyrészt, hogy megvizsgálja, milyen folytonosságok vannak a módszerek között, másrészt, hogy bemutassa, hogy a genealógia több szempontból is az archeológia továbbfejlesztésének tekinthető, és eredményei fényében az archeológia is újra gondolható.

Ehhez először bemutatjuk az archeológiát, mint a szubjektumelvűséget elvető pozitivisták módszert, mely a diskurzusok ténylegesen lefolytatott halmazában az állítások eloszlását vizsgálja. Ehhez az állításokat azok asszociatív, korrelatív és komplementáris viszonyai szerint jellemzi. Miután az állításokat ezen viszonyok regularitásai szerint diszkurzív formációkba rendezte, az archeológus amellett érvel, hogy ezen formációkat a bennük lévő állítások történelmi *a priorijaként* kell vennünk, tehát a formációk regularitásai olyan létfeltételeket diktálnak, melyek a szubjektumok számára reflektálatlanok, ámde állításaik igazodnak hozzájuk. Arra a következtetésre fogunk jutni, hogy az archeológiai módszer azon feltevése, hogy a diskurzusok belső szabályrendszerei határozzák meg azt, miként kapcsolódhatnak nondiszkurzív gyakorlatokhoz, egy önellentmondást rejt magában, és emiatt nem tudja ténylegesen vázolni, milyen belső normativitás tartozhat a formációkhoz.

A dolgozat második részében bemutatjuk a genealógiát, mint a diszkurzív viszonyokat hatalmi viszonyokkal együtt vizsgáló módszert, mely azáltal, hogy elemzésének egységének nem diszkurzív formációkat, hanem *dispositifokat* vesz, melyeken belül diszkurzív és nondiszkurzív gyakorlatok egymástól elválaszthatatlanok, és komplex visszacsatolási hurkokat hoznak létre, meg tudja ragadni azokat az interdependenciákat, melyek a diskurzusok és a nondiszkurzív gyakorlatok között fennállnak bizonyos politikai technológiák esetén. Mivel a különböző szubjektivitásformák *dispositifok* termékeinek tekinthetők, ezért a módszertani váltás egy sajátos politikai potenciállal is felruházta a genealógiát.

I. Bevezetés

Foucault próteuszi gondolkodó. Karrierje során majdhogynem könyvről-könyvre váltogatta a megközelítését. Mind a felhasznált fogalmak, mind a megválaszolandó kérdések terén nagy különbségek adódnak az egyes munkái között. Még az archeológiai periódusán belül is, ami a

‘63-’66 között született három könyvét takarja (ezek *A klinika születése*, *A szavak és a dolgok*, valamint *A tudás archeológiája*), jelentős módszertani váltásokat találunk. Ezeket nem fogjuk tárgyalni. Mi csak *A tudás archeológiájával* fogunk foglalkozni, nem fogjuk tárgyalni se *A Klinika születésének* “zavarodott fenomenológiáját”, se *A szavak és a dolgok* “rejtett metafizikáját”¹ (Han 2002, 65). Ugyanígy nem fogunk foglalkozni a ‘77 utáni váltással sem. Azt a fordulatot fogjuk elemezni, ami a ‘70-es évek elején következett be. Ez talán a legjelentősebb módszertani transzformáció Foucault-nál.

Dolgozatunknak az a fő tézise, hogy a különbségek dacára adódnak folytonosságok az archeológia és a genealógia módszere között. Egyrészt vannak olyan megfontolások, melyeket a genealógia *en bloc* átment, ilyen elem például a tudás történelmi lehetőségfeltételeinek vizsgálata, vagy a szubjektum decentralizálása. Másrészt bizonyos módokon a genealógia az archeológia továbbfejlesztése, erre a legjobb példa a történelmi nominalizmus. Harmadrészt - és ezek a legizgalmasabb kérdések -, a genealógia kifejezetten olyan ígéreteket teljesít, melyeket Foucault az archeológiát tárgyaló módszertani értekezésében tett, de amelyeket a módszer belső ellentmondásai miatt nem tudott teljesíteni. Ilyen ígéretnek tekinthetjük a folytonosságainkból való kiragadást, valamint a racionalitásformák nondiszkurzív gyakorlatokhoz való rendelését. Ezeknek a problémáknak a középpontba helyezése az eredeti kritikai projekt nagymértékű átváltoztatását jelentette.

A dolgozat a következőképpen épül fel: a II. részben elemezzük az archeológiát. Ezen történeti diskurzuselemzési módszer jellemzésénél a fő célunk az lesz, hogy bemutassuk, milyen módszertani forrásokból dolgozik az archeológia, miért tekinthető újításnak, mi a célja, és ezeket hogyan kívánja elérni. Fókuszba kerülnek azok a módszertani korlátok, melyek belső ellentmondásokat generálnak az archeológiában, konklúzióink pedig az lesz, hogy az archeológia ezek miatt nem tudja elérni a célját, tehát magyarázni azt, hogyan működik a diskurzusok belső normativitása. Ezután a III. Részben bemutatjuk azt a perspektíaváltást, amit a genealógia jelentett. Ennek a résznek a következtetéseként azt fogjuk levonni, hogy azzal, hogy Foucault eldobta az archeológia néhány módszertani alapvetését, sikeresen tudja vizsgálni a diskurzusok

¹ Tehát amikor *A szavak és a dolgokra* hivatkozunk, csak annyiban jogos ez a gesztus, amennyiben olyan dolgokat illusztrál, amelyeket *A tudás archeológiája* tárgyal. Maga Foucault is gyakran hivatkozik a korábbi könyveiben tárgyalt eredményekre.

belső normativitásának néhány aspektusát, és a genealógiát egy kétszeresen kritikai projektté tudja változtatni. A IV. részben összefoglaljuk eredményeinket.

II. Archeológia

II. 1. Eszmetörténet a diskurzus saját szintjén

Az archeológia az eszmetörténet vizsgálatára kifejlesztett módszer. Újdonsága az előző módszerekhez képest abban áll, hogy nem horizontális kapcsolatokat kutat. Horizontális kapcsolatnak nevezhetünk minden olyan kapcsolatot, mely egy adott diskurzusban artikulált megszólalások között fennáll, és a szubjektumok reflexiója számára elérhető. Mivel minden megszólalás más megszólalásokra adott valamilyen reflexió (kommentár, ismétlés, tagadás stb.), ezért szükségszerű, hogy a diskurzusban résztvevő szubjektumok számára minden megszólalás valamennyire reflektált legyen. Egy horizontális vizsgálódás tehát szubjektumelvű, az egész fogalomrendszere a szubjektum köré épül (hatás, szándék, reprezentáció, fejlődés stb.). A szubjektumelvű eszmetörténet ezt a fogalmi apparátust egy meghatározott diszciplínára vonatkoztatva alkalmazza, és azt a tudást (*connaissance*) vizsgálja, melyet a diszciplína diskurzusa kifejez, és a formális, explicit szabályokat, melyeket alkalmaz. Ennek az elemzésnek a célja a horizontális kapcsolatok kontinuitását feltárni. Az archeológiai elemzés, ezzel szemben, nem hivatkozik szubjektumok elmetartalmaira és szándékaira, és nem foglalkozik a diskurzus “látható, horizontális koherenciájával” (Foucault 2001, 94, módosítva²), explicit szabályokkal, és a diszciplínák önállóságát is kétségbe vonja (Foucault 2001, 37). Azonban az archeológia ezeket a kapcsolatokat nem azért függeszti fel, hogy a diskurzust más szintekkel való kauzális kapcsolatában kutassa. Ilyen más szintnek tekinthetjük például a gazdasági aktorok tevékenységét. Az archeológia nem tagadja, hogy kauzális kapcsolatok állnak fenn a klinikai orvostudomány 18. századi megjelenése és az ipari kapitalizmus akkori fejlődési stádiuma és megnövekedett munkaerő igénye között (Foucault 2001, 208), azonban nem célja ezeket a mechanizmusokat elkülöníteni és feltárni.

² Ahol módosítás történt *A tudás archeológiájának* idézetei esetében, ott az összehasonlítás alapja az angol A. M. Sheridan Smith fordítás. Ezek mind apró módosítások, amelyek a megértést könnyítik (pl. jelen esetben horizontális helyett “horizontszerű” koherencia áll a magyar fordításban). Ezért adódnak különbségek a dolgozat fogalmai és az Archeológia magyar fordításának fogalmai között (pl. “beszéd” helyett a “diskurzus” fogalmát használjuk).

Azért nem különít el az archeológia kauzális sorokat, mert azok a beszélő szubjektumra hatnak, amit az archeológia kizár az elemzésből (Foucault 2001, 209). Például ahhoz, hogy a klinikai orvostudomány fejlődését a kapitalista fejlődéssel magyarázzuk, annak kell magyarázóerőt tulajdonítanunk, hogy a politikai vezetők felismerték a betegségek politikai következményeit, a tőkésosztály pedig a gazdasági implikációit stb. Ennek a magyarázatnak az a gyengepontja, hogy a megváltozott attitűd nem lehet primér az orvosi diskurzushoz képest, maga az orvosi diskurzus nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az emberek attitűdje megváltozzék (Foucault 1991, 66). Ezek a szintek sokkal inkább egymásra hatottak, ráadásul rengeteg más gyakorlat által közvetítve. Ez a kauzális mechanizmusok vizsgálatát nagyban megnehezíti. Így az archeológia célja csupán annyi, hogy az adott diszkurzív gyakorlattal határos nondiszkurzív gyakorlatokat és intézményi háttérrel megállapítsa, melyen „artikulálódik” (Foucault 2001, 158, módosítva). Így például célja vizsgálni, hogyan kapcsolódnak a politikai gyakorlathoz az orvostudomány új objektumai (melyek a társadalom megfigyelésére és analizálására használható új adminisztratív és statisztikai eszközök által lettek konstituálva), hogyan kapcsolódik a doktor státusza politikai intézményekhez, valamint milyen funkciókat tölt be az orvostudomány a társadalomban (személyek fölötti ítélkezés, adminisztratív döntések). Tehát az archeológia a különböző gyakorlatokat és intézményeket egymás mellé helyezi, az egyetlen kapcsolat, melyet megállapít (artikuláció), egy nonkauzális viszony.

Az archeológia elsődleges posztulátuma tehát az, hogy a diskurzusnak létezik egy saját szintje, melyen belül a kapcsolatok különböznek a horizontális kapcsolatok elemzése által feltártaktól. Ez a szint – mely a tudatosság és a tudattalan között helyezkedik el (White 1978, 31) - teszi lehetővé a szubjektumelvű eszmetörténet által feltárt horizontális kapcsolatokat. Az archeológia egy „általános alkotási elmélet” része volna (Foucault 2001, 264), tehát a gyakorlat egy általános elméletén belül a diszkurzív gyakorlatok specifikumaival foglalkozna. Ez az archeológiai vállalkozás egy kritikai projekt, mert a tudás lehetőségfeltételeit kutatja. Ennek a kritikai episztemológiának a perspektívája történelmi, nem potenciális episztémikus formákat próbál megjósolni, vagy univerzális, történelemfeletti formákra következtetni, hanem múltbéli lokális tudásformák tényleges (és nem potenciális) létfeltételeinek feltárását célozza (Han 2002, 43). Az archeológia azonban annyiban kritikaelőttinek tekinthető, amennyiben pozitivista, tehát a lezajlott diskurzusokat adottnak veszi (Honneth 1988, 147-148), és azokat a maguk egyediségében próbálja megragadni. Az archeológia ígérete tehát az, hogy ha horizontális kapcsolatokat felfüggesztjük,

melyek a különböző diszciplínákon belül a kontinuitásnak egy “közvetlenül adódó formáját” nyújtják,

“...rögtön egész terület szabadul fel. Hatalmas, de jól meghatározható terület: az összes valódi (akár szóbeli, akár leírt) állítás halmaza alkotja, azok eseményszerű szóródásában és mindegyikük sajátos ténylegességében. [...] az az alapanyag, amellyel első megközelítésben dolgozunk, események populációja a diskurzus általános terében. Ekképpen jelenik meg a *diskurzív események puszta leírásának* programja a diskurzus terében formálódó egységek kutatásának horizontjaként.” (Foucault 2001, 37-38, módosítva, kiemelés az eredetiben)

A következőkben ezt a felfüggesztést fogjuk végrehajtani, és megvizsgáljuk, hogy milyen magyarázóerővel tud szolgálni nekünk a diskurzusok transzformációjával kapcsolatban egy ilyen pozitivistá módszer.

II. 2. Archeológia, strukturalizmus és szubjektum

Foucault abbéli igyekezete, hogy egy olyan módszert találjon, mellyel a tárgya a saját szintjén válik elemezhetővé, a strukturalizmushoz teszi hasonlatossá az archeológiát³. Ebből a közös alapelvből adódnak az egyezések a kettő között (szubjektum, illetve referens elhagyása stb.). Azonban, az archeológia egy pozitivistá történeti módszer, és mint olyan, el kell, hogy utasítsa a struktúra-történelem oppozíciót, amely tézis a strukturalizmus számára a struktúra autonóm létének állításához föltétlenül szükséges (ld. Saussure 1959, 65-100). Foucault hangsúlyozza, hogy a történészek már nagyon régóta foglalkoznak rendszerek időbeli változásával (Foucault 2001, 19). Az archeológia célja számot adni éppúgy “mindazoknak a kapcsolatoknak a [halmazáról], amelyek egy adott korszakban egyesíthetik az episztemológiai alakzatokat, a tudományokat, és esetleg formalizált rendszereket létrehívni is képes összes diskurzív gyakorlatot” (Foucault 2001, 245), mint ezeknek a kapcsolatoknak az időbeli változásáról is, mégpedig ugyanazon elméleti keretben. Azok a rendszerek, melyeket az archeológia kutat, nem “az időt megállító [...] alakzat szerepét [töltik] be; az időbeli folyamatokra jellemző szabályosságot [határoznak] meg” (Foucault 2001, 97-98). Mindebből látszik, hogy az archeológiának az eszközei és céljai is mások, mint a

³ Dreyfusék szerint ez a strukturalizmus közvetlen hatása Foucault-ra (Dreyfus et al. 1983, 103), forrással azonban ezt nem támasztják alá. Maga Foucault a strukturalizmust soha nem nevezte meg, mint jelentős forrást, azonban Hegel-tanárát, Jean Hyppolite-t többször is (pl. Foucault 1972, 235-7). Ő volt az, aki Hegel interpretációjával a “szubjektumok nélküli transzcendentális mező” problémáját bevezette a francia filozófiai diskurzusba (Descombes 1981, 77). Foucault valószínűleg inkább innen inspirálódott, tehát az archeológia ennek a mezőnek a formálódását lett volna hivatott leírni (Hyppolite és Foucault kapcsolatáról ld. Gutting 2013).

strukturálisnak. Tehát, még akkor is, ha korai korpuszának bizonyos részein úgy tűnik, hogy Foucault reménykedve fordul egy strukturalista szemléletű humántudomány felé⁴ (ld. Foucault 1994, 303-387), az archeológia a hasonlóságok ellenére is egy más, radikálisabb projekt.

Egy strukturalista nyelvi elemzés nem zárja ki önmagában egy szubjektumelvű megközelítés lehetőségét, mert vizsgálatának tárgya a nyelvi rendszer (*langue*), mely azon szintje a nyelvnek (*langage*), mely a megszólalások potenciális létének feltételeit határozza meg, nem mond semmit a megszólalások tényleges létének feltételeiről. Ez a magyarázata annak, miért lelkesedett Merleau-Ponty a saussure-i nyelvelméletért. Az ő egyik nyelvfilozófiai témája kifejezetten a *parole* és *langue* kapcsolatáról való számadás volt, egy szubjektumelvű (vagy legalábbis szubjektummal számoló) megközelítésben⁵. Ezért mondja Foucault, hogy “a strukturális analízisek [...] pusztán részei a történelmi kontinuitás egy szinkron szeletének, mely így alávettetik az ember felségjogának”⁶ (Foucault, idézi Gutting 1989, 229). Ő a történelmi ágencia szintjén akarja a szubjektumot elhagyni. Pozitivizmusa nem romantikus színezetű, hanem “egy hideg destrukciót hajt”, valamint “egy erős ellenérzést az elveszett eredet [...] eszméivel szemben” (Deleuze, idézi Kremer-Marietti 1976, 100). A szubjektum ezen radikális decentralizálására való törekvés inkább nietzschei vonás, semmint strukturalista (Raulet 1983, 199). Foucault azt akarja bemutatni, hogy az ész önmagát hozza létre (Raulet 1983, 202), de ezt az autopoézist nem egy vérfertőző folytonosságként akarja megragadni, hanem különböző racionalitásformák folyamatos transzformációjaként és interakciójaként, ahogyan azok a diskurzusok történelmi mutációjából kimutathatóak. Erről a mozgásról azért nem tud adekvát módon számot adni egy szubjektumelvű megközelítés, mert a formációk, melyekbe a diskurzusok bele vannak ágyazva, a szubjektumok számára nem átláthatóak, a formációkon belül a szubjektumok mintegy a tudtukon kívül találkoznak, megszólalásaik olyan viszonyrendszerekbe lépnek bele, melyek nem transzparenssek, “a megannyi szerző [...] beleszövi a maga egyéni diskurzusát egy láncfonalba, amely teljesen hatalmán kívül áll, amelyet fel sem fog a maga egészében” (Foucault 2001, 164, módosítva). Ezek

⁴ Egy gondosabb olvasat fölfedi, hogy ott se azonosul ezzel a perspektívával (vö. Angermüller 2014, 113-117).

⁵ “Találnunk kell egy jelentést a nyelv (*langue*) fejlődésében, és úgy kell elképzelnünk a nyelvet, mint egy mozgó egyensúlyt. Például, ha a kifejezés bizonyos formái dekadenssé válnak, pusztán azon oknál fogva, hogy használták őket és elvesztették “expresszivitásukat”, ki kell mutatnunk, hogyan váltják ki a gyengeség így létrehozott rései és területei a kommunikálni kívánó beszélő szubjektumokból a nyelvi törmelék - melyet a rendszer hagyott a regresszió folyamatában - visszaállítását és hasznosítását, egy új elv mentén. Ezen az úton jönnek létre a kifejezés új eszközei a nyelvben, és egy folyamatosan fennálló logika fut végig a nyelv elhasználódásának effektusain...” (Merleau-Ponty 1964, 87). Merleau-Ponty szerint az a feladatunk, hogy megértsük, hogyan képes a *parole* “koherens módon deformálni” a *langue*-ot (Edie 1987, 33).

⁶ Az idegen nyelvű forrásból való idézetek a szerző saját fordításai.

a formációkon belüli viszonyrendszerek határozzák meg a szubjektumok számára elérhető tartalmakat.

Az az állítás, hogy a diszkurzív gyakorlatok⁷ a saját szintjükön leírhatóak (Foucault 2001, 158), azt jelenti, hogy olyan faktoroknak kell magyarázóerőt tulajdonítanunk az eszmetörténet változásában, melyek a szubjektumon kívül esnek, mindazonáltal a szubjektumon keresztül hatékonyak. Ezek a faktorok nem korlátokat képeznek, hanem azt a mezőt, melyben a szubjektumok tevékenysége kifejeződik, a szabályokat, melyeket működésbe hoznak, valamint a kapcsolatokat, melyek támasztékkul szolgálnak nekik (Foucault 2001, 266). Foucault egyik legfontosabb negatív célja az, hogy a szubjektum analitikus koncepcióját (és a rá épülő teljes fogalmi apparátust) az eszmetörténet elemzéséből száműzze (Foucault 1994, xiv). Az a meggyőződése, hogy a szubjektumelvű megközelítések szükségszerűen abba a hibába esnek, hogy a kontinuitásokat túlhangsúlyozzák, és kontingens folyamatokat teleologikusként kezelnek. Tehát nem arról van szó, hogy a foucault-i módszer a diszkontinuitásokra koncentrált volna a kontinuitások helyett. Egyrészt arra mutatott rá, hogy a szubjektumelvű kutatók módszertani hibából adódóan nem veszik észre a töréseket (Veyne 1997, 171), másrészt arra, hogy ezek a törések nem megoldandó problémák, hanem leírandó tárgyak.

II. 3. Foucault és a bachelardi iskola

Foucault önmeghatározása szerint a Bachelard és Canguilhem nevével fémjelzett iskolához állt a legközelebb (Raulet 1983, 198). Módszertana több szempontból is erre az iskolára épít, ezért megéri röviden tárgyalni az alapvetéseit. Bachelard szerint az ész vizsgálatához az ész használatának konkrét történelmi példáit, tehát a tudománytörténetet kell vizsgálnunk, és nem *a priori* elveket gyártanunk. A történelmi eljárás úgyszólván magát igazolja: a tudomány a története során eddig minden *a priori* filozófiai elvet felülírt, és nincs okunk azt gondolni, hogy ez a jövőben másképp lesz. Sőt, Bachelard egyenesen azt állítja, hogy a filozófia mindig kora tudományának

⁷ Nem abban az értelemben fogjuk használni a diszkurzív gyakorlat (*pratique discursive*) fogalmát, ahogyan Foucault definiálja: “névtelen, történelmi, mindig is időben és térben meghatározott szabályok halmaza”, ami az állításfunkció akkori és ottani működési feltételeit meghatározza (Foucault 2001, 152). Azért nem, mert érdemes megkülönböztetni magát a gyakorlatot a szabályoktól, melyek kormányozzák azt (melyeket, mint látni fogjuk, a diszkurzív formáció fog diktálni). Egyébként ezt legtöbbször Foucault is megteszi a könyvben (pl. Foucault 2001, 63). A lényeg a diszkurzív gyakorlattal kapcsolatban az, hogy nem merül ki horizontális kapcsolatok létrehozásában, a *savoir*-hoz kapcsolódik (Foucault 2001, 234), tehát ahhoz a szinthez, mely a tudományos tevékenységben reflektálatlan (ld. II. 4.).

episztemológiáját emeli metafizikává⁸ (Bachelard, idézi Gutting 1989, 14). Tudománytörténeti elemzéseiben mindig hangsúlyozta, hogy annak ellenére, hogy a tudomány ténylegesen fejlődik (tehát tényleg több tudományos problémát tudunk megoldani most, mint korábban), ezt nem egy kontinuos folyamat során teszi. Vizsgálódásainak középpontjában a konceptuális transzformációk álltak, melyek egy adott tudományos diszciplínát⁹ jellemeztek a története során, és igyekezett rámutatni, hogy ezek a transzformációk mindig törésekkel (*rupture*) jártak együtt. Az új megközelítések “nem csak a természet radikálisan új koncepcióit [hordják magukban], hanem a tudományos módszer új koncepcióit is (pl. A magyarázat adekvátságának új kritériumait)” (Gutting 1989, 16).

Pontosan mit kell “áttörni” ahhoz, hogy egy új módszer megszülethessen? Ennek megragadására vezette be Bachelard az episztemológiai akadály (*obstacle épistémologique*) fogalmát. Ezek azok az elemek gondolkodásunknak, melyek az új megközelítéssel összeegyeztethetetlenek, és a megszokott mederben tartják a tudományos munkát. Például a kvantummechanika határozatlansági relációja (*Unbestimmtheitsrelation*) számára akadályt jelentett a klasszikus mechanika egyik legalapvetőbb intuíciója, mely szerint a mérési pontatlanság egyetlen forrása emberi hiba lehet. Vagy a saussure-i nyelvelmélet tézise számára, mely szerint a nyelv egy forma, akadályt jelentett az akkori nyelvészet azon intuíciója, mely szerint a nyelvnek valamilyen szubsztanciának kell lennie¹⁰ (Saussure, idézi Culler 1976, 52). Az akadályokat nem csak a szigorúan az adott tudományon belüli racionalitásformák képezhetik, hiszen egy adott tudományt jellemző racionalitásforma mindig valamennyire fedésben van más racionalitásformákkal¹¹. Egy jelentős akadálynak, mint már említettük, a filozófiai munkát tekinti Bachelard, ami folyamatosan metafizikát gyárt az episztemológiából.

Két dolog hangsúlyozandó a törésekkel kapcsolatban. Egyrészt, a törések - noha lehetnek radikálisak, mint a történelem mutatja (pl. Galilei) -, soha nem totálisak. Például maga Heisenberg is pusztán egy mérési hatásnak tartotta azt a pontatlanságot (*Ungenauigkeit*), mely a kvantum

⁸ Ez egy túlzó állításnak tűnik. Azt mondani például, hogy kanti tér *a priori* formaként való létezése ellen érv az, hogy a modern tudomány nem csak háromdimenziós terekkel foglalkozik, bizonyosan nem állja meg a helyét. Az ő elmélete a lehetséges tapasztalat tárgyairól szól, és valóban csak háromdimenziós térben tudunk észlelni. A kanti ismeretelmélet valóban sok szempontból a newtoni fizikára épít, de a fizika fejlődése ettől függetlenül nem írta felül filozófiai téziseinek érvényességét.

⁹ Főleg a fizika és kémia történetével foglalkozott.

¹⁰ Bachelard valószínűleg nem tartotta tudománynak a nyelvészetet. Attól függetlenül, hogy mit sorolunk a tudomány címszó alá, minden diszciplínának megvannak a maga törései és akadályai.

¹¹ Természetesen jelentős különbségek adódnak aközött, hogy mennyire tudnak különböző tudományos diszciplínák racionalitásformái önállósulni. Bachelard-ékat olyan tudományok érdekelték, melyek nagy mértékben önállósultak.

rendszerekről szerezhető tudást jellemzi (Heisenberg 1930, 20). Mint később bebizonyosodott, a határozatlanság a kvantumrendszerek sajátja, és nem egy megfigyelői hatás. Saussure maga is egy hangképből és fogalomból álló nyelvi jel koncepciót dolgozott ki, az írást pedig a “primér jelölő” jelölőjének tartotta (Saussure 1959, 23-31). Ez a nyelv mint forma tézisének ellentmond¹². Tehát még Heisenberg és Saussure sem szakítottak olyan radikálisan a fennálló racionalitásformákkal, mint első ránézésre tűnik, gondolkodásukban még maradtak a törés előtti elemekből. Mint Canguilhem mondaná, annak ellenére, hogy nem minden állításuk volt igaz, Heisenberg és Saussure “benne voltak az igazban” (Balibar 2018). A racionalitásformák heterogenitása nem teszi lehetetlenné a tudományos fejlődést. Még a legnagyobb tudományos forradalmak is valamely módon egy adott hagyomány folytatásának tekinthetők (Canguilhem, idézi Gutting 1989, 40).

Másrészről kiemelendő, hogy a törések során áttört akadályokat nem explicite megfogalmazott tézisek jelentik. Hiába keresnénk a meghatározottság tézisé a klasszikus mechanika tankönyveiben, vagy a nyelv mint szubsztancia tézisé a klasszikus nyelvészet tankönyveiben. Ezek olyan elemei voltak a tudományos gondolkodásnak, melyek “az implicit feltételezések vagy kognitív és észlelési szokások szintjén működnek” (Gutting 1989, 17). Az, hogy ezek az elemek képezik az akadályokat, azzal magyarázható, hogy ezek az elemek a legintuitívabbak és a legkevésbé elérhetőek a reflexió számára. Általában ezek állnak a legközelebb a hétköznapi józan észhez¹³. A primér törés tehát hétköznapi és tudományos kogníció között nem egy egyszeri esemény volt, amikor a tudomány mint olyan megszületett, hanem folyamatosan ismétlődhet: “a tudományos fejlődés mindig felfed egy törést (*rupture*), folyamatos töréseket fed fel a hétköznapi (*commune*) tudás és tudományos tudás között” (Bachelard, idézi Gutting 1989, 14).

Ebből következik, hogy Bachelard nagy jelentőséget tulajdonított a féltudatos kognitív elemek vizsgálatának, tehát annak, hogy felfedjük “mely fokig hord magában [egy adott egyén] megértése olyan elemeket, melyek a [tudományos] koncepció történelmi fejlődésének különböző fokozataihoz tartoznak” (Gutting 1989, 17). Ez adna számot arról, hogy mely episztemológiai akadályok találhatóak az adott személy gondolkodásában. Természetesen, ez a vizsgálódás csak történeti lehet, tehát csak a múlt akadályai alapján vagyunk képesek egy ilyen “episztemológiai

¹² Az a normatív kérdés, hogy a jelölő szintjén pontosan milyen fiziológiai-pszichológiai folyamat játszódjon le, tehát hogy a fülüket vagy a szemüket használják-e az emberek a szemiózishoz, a nyelvészet számára értelmetlen, nincsen hierarchia a kettő között (ld. pl. Derrida 1967, 15-36).

¹³ Ezzel, természetesen, nem azt akarjuk állítani, hogy a hétköznapi józan ész egységes és változatlan volna. Ez, ugyanúgy, mint a tudományos ész, történelmi termék.

profil” készíteni. Ahhoz, hogy a jelenleg hatékony akadályozó tényezőket fel tudjuk fedni, ahhoz egy önmaga előtt transzparens szubjektum lehetőségét kellene posztulálnunk. Azonban Bachelard egyik célja kifejezetten az volt, hogy történeti módszerével rámutasson, egy ilyen karteziánus szubjektum léte egy illúzió, minden tudományos tevékenység olyan reflektálatlan előfeltevések hálójában mozog, melyeket csak utólag, a törés után tudunk azonosítani. A szubjektumelvű megközelítések összetévesztik a tudás kontingens feltételeit a transzcendentálisakkal. Ezen a ponton azonban felvetődik a kérdés, hogy mi okozza a töréseket, és hozza létre az új episztémikus horizontot, ha nem a szubjektum reflexiója? Bachelard válasza erre a kérdésre csak annyi, hogy egyfajta “tudományos génusz” az, ami “váratlan impulzusokkal” gazdagítja a tudományos diskurzust (Bachelard, idézi Gutting 1989, 19).

Az episztemológiai akadályok nem kizárólag negatív szerepet játszanak. Itt nem pusztán arra gondolunk, hogy a hétköznapi élet területén a hétköznapi racionalitásformák hasznosabbak, mint a tudományos koncepciók. Ami ennél fontosabb, hogy magán a tudományon belül is tudnak bizonyos racionalitásformák kettős szerepet játszani. Canguilhem kedvenc példája a vitalizmus elmélete. Ez az elmélet, mely a biológia tárgyát a fizika tárgyától volt hivatott elválasztani, egyfelől hátráltatta a tudományos munkát azáltal, hogy megakadályozta, hogy fizikai elméleteket alkalmazzanak élőlényekre, másrészt elő is segítette azt, mert gátolta a reduktív megközelítéseket, és ezáltal segítette a biológusokat, hogy tárgyuk specifikumaira koncentráljanak (Canguilhem, idézi Gutting 1989, 42). Ugyanaz az elméleti elem, mely gátolja a tudást, konstituálja is azt.

Ezek a megfontolások több ponton is kapcsolódnak Foucault filozófiájához. Egyrészt a Bachelard iskola inspirálta arra, hogy a racionalitást annak konkrét történelmi használatából és változásából próbálja megérteni, másrészt arra, hogy egy olyan módszert dolgozzon ki, mely a kontinuitásokat és diszkontinuitásokat minél pontosabban meg tudja ragadni, harmadrészt pedig arra is, hogy a szubjektum reflexiója számára elérhetetlen kognitív strukturáló tényezőket keressen. Azonban Foucault elmélete sok szempontból különbözik is a Bachelard féle tudománytörténettől. Az archeológia nem tudattalan gátló formákat akar feltárni, hanem olyan formákat, melyek a tudást konstituálják (Foucault 1994, xi), valamint végig arra a kérdésre koncentrál, hogy milyen faktorokkal magyarázhatjuk a transzformációkat, ha nem a “tudományos génusz” (valójában semmitmondó) fogalmával magyarázzuk őket? Ezt a két kérdést ugyanabban a keretben vizsgálja. Foucault elemzésének nem csak tárgya, hanem területe is különbözik attól, amit Canguilhemék vizsgáltak. Ők mindig meghatározott természettudományos diszciplínák történetével foglalkoztak.

Foucault-t azok a diszciplínák érdeklik, melyek “pozitivitása a legsűrűbb és legbonyolultabb mezőt képzi”, tehát amelyek sok ponton érintkeznek más gyakorlatokkal, mint az orvostudomány, közgazdaságtan és a humántudományos diszciplínák (Foucault 1991, 65). Az a meglepő, hogy ennek ellenére is posztulálja, hogy vannak önálló szabályaik, melyek szerint formálódnak (még ha nem is maguknak diszciplínáknak, hanem a nagyobb egységeknek, melyeknek részeit képezik).

II. 4. *Savoir*

A *tudás archeológiájának* eredeti címe *L'archéologie du savoir*, tárgya tehát a *savoir*, mely a tudásnak egy primér, reflektálatlan formája. Ezt a tudást az egyes diszciplínákhoz tartozó tudástól (*connaissance*) meg kell különböztetnünk, amely szükségszerűen reflektált és valamennyire formalizált a diszciplínán belül dolgozó szubjektumok számára. A *savoir* a *connaissance* feltétele. A *savoir* mint implicit tudás transzformációjának vizsgálata teszi lehetővé, hogy az archeológiai leírás mellőzze a szubjektumokat. Elemzésének területe tehát a diszkurzív gyakorlat/*savoir*/tudomány vetülete (Foucault 2001, 234). Az a *savoir*, mely egy adott diszciplínán belül kimutatható, soha nem korlátozódik kizárólag arra a szaktudományra, hanem megtalálható más területeken is:

“A társadalomban a tudások (*connaissances*), filozófiai eszmék, mindennapi vélemények, de az intézmények, kereskedelmi és rendőrségi gyakorlatok, szokások mind egy bizonyos implicit tudást (*savoir implicit*) feltételeznek, mely ennek a társadalomnak a sajátja.” (Foucault, idézi Tiisala 2015)

Például, ha a pszichiátria tudományát a 19. század elején jellemző diszkurzív gyakorlatot elemezzük, azt találjuk, hogy ez nem csak egy tudományos diskurzusban jelent meg, hanem ezen kívül még jogi iratokban, irodalomban, filozófiában, mindennapi megszólalásokban stb. is (Foucault 2001, 228). Egy adott tudományos diskurzus sohasem képes “felszívni” a *savoir*-t, melyet hasznosít (Deleuze 1988, 19). Foucault elemzésében mindig gyűjtőpontban marad a törekvés, hogy kapcsolatokat mutasson ki olyan területek között, melyeket a szubjektumelvű eszmetörténet figyelmen kívül hagyott¹⁴. Az archeológiai leírást elsősorban a különböző diszkurzív gyakorlatok ”köztes tere” foglalkoztatja, ezért függeszti fel a klasszikus egységek intézményi, elméleti és episztémikus határait (Dreyfus et al. 1983, 102). Például a 18. század

¹⁴ Ezért pontatlan kissé Dreyfusék állítása, miszerint Foucault-t elsősorban a ”komoly *truth-claim*ek” érdeklik (Dreyfus et al. 1983, 48). Foucault-t elsősorban a tudományos állítások és más tudományos, illetve nemtudományos állítások között fennálló relációk érdeklik, mégpedig olyan relációk, melyek a diskurzusban résztvevők számára reflektálatlanul maradnak (Gutting 1989, 241).

diszciplínái, melyek az emberi munkával, nyelvvel és étellel foglalkoztak, hiába alkottak különálló *connaissance*-okat, mind ugyanahhoz a formációhoz tartoztak, annyiban, amennyiben ugyanazt a *savoir*-t hasznosították diszkurzív gyakorlataikban. Azért hasznosították ugyanazt a *savoir*-t, mert mindhárom diszciplína módszere arra épült, hogy vizsgálódása tárgyának esszenciáját hasonlóságok és különbségek minél pontosabb tablójának felállításával találja meg (White 1978, 47).

A szubjektumelvű eszmetörténetet csak a *connaissance* foglalkoztatta, vizsgálódásának területét a hatástörténetre szűkítette, a hatással nem magyarázható szinkron kapcsolatokat pedig egy “korszellemmel” magyarázta, anélkül, hogy az egyezéseket és eltéréseket közelebbről megvizsgálta volna. A horizontális kapcsolatokat zárójelbe tevő nézőpont azonban felfedi, hogy ezen diszciplínák között nagyobb egyezések találhatók szinkron perspektívában, mint külön-külön a diszciplínák diakrón vetületében. Tehát az archeológia, mint Kremer-Marietti mondja, “mindenütt otthon van” (Kremer-Marietti 1976, 7), ám nem azért, mert képes egy mindenütt jelenlévő *savoir*-t kimutatni, amely a társadalmi összgyakorlatot összeköti. A *savoir*-t magát diszkontinuitás jellemzi (Ennis 2008, 118). Az archeológia nem univerzális racionalitásformákat kutat, hanem lokálisakat.

Transzverzális voltából adódóan az archeológiának nincs szüksége arra, hogy egy adott diskurzust interpretálni próbáljon. Az archeológia nem jelentések újabb rétegeit tárja fel, a horizontális kapcsolatok felfüggesztése egyet jelent a jelentés felfüggesztésével (Dreyfus et al. 1983, 49). Az archeológia a vizsgált egységek létének körülményeit veszi górcső alá, és onnan próbál következtetni arra, hogy a diskurzusból miért pontosan az adott elemek jelentek meg az adott konfigurációban. Tehát az archeológust az állítások “létezésének módja” érdekli (Foucault 2001, 141). Nem a diskurzus mélyét kutatja, hogy hogyan fejezett ki az állítás valamilyen más jelentést, mint ami a szubjektum szándékában volt, nem célja a diskurzust valami másnak a jelévé varázsolni (Foucault 2001, 178). Az archeológia célja “a fogaskerekeket játszani hagyni, [...] melyek [...] pozitívan mozgásba lendülnek” (Kremer-Marietti 1976, 59). Tehát - a neve által sugalmazott vertikális dacára -, az archeológia a diskurzus felületén, a diszkurzív események pozitivitásánál kezdi és végzi vizsgálódását. Annak ellenére, hogy a hatóerők, melyeket kutat, tudattalanok, nincs szüksége semmilyen hermeneutikára, hogy ezeket a felszínre hozza, mert ezek a diskurzus mint eseményláncolat szintjén kimutathatóak. Ezért nem helytálló Honneth kritikája, mikor azzal érvel, hogy az archeológiának szüksége van az egyes elemek “szándékolt

jelentéskontextusára”, és ezért nem hagyhatja el a hermeneutikát (Honneth 1988, 348). Foucault-nál nem hiányzik a kontextus, minden diszkurzív eseményt egy formációba helyez, amely a “szándékolt jelentéskontextust” is magába foglalja, azonban túl is mutat rajta. Az archeológiának csak azzal kell foglalkoznia, hogy az összes “fogaskereket” megtalálja, és az egymáshoz képesti pozíciójukat meghatározza.

Az, hogy a diskurzus a saját szintjén elemezhető, azt jelenti, hogy a szabályrendszere egyszerre implicit, effektív és pozitív. Az archeológia tárgya egy “pozitív tudattalan” (Foucault 1994, xi), abban az értelemben is, hogy pozitivitásként megragadható, és abban az értelemben is, hogy a tudományos munkát nem gátolja, hanem produkálja. Az archeológia produktuma tehát egy olyan metadiskurzus volna, amelynek mondanía már nem kell semmit, hanem elég pusztán mutatnia (Kremer-marietti 1976, 60). Ezzel felvetődik az archeológus ismeretelméleti pozíciójának kérdése: mennyire veszélyezteti a projektjét az a *savoir*, amire nem tud reflektálni, és az ő tevékenységét meghatározza? Foucault azzal a kérdéssel, hogy milyen korlátjai és előzetes elkötelezettségei vannak az archeológusnak, nem igazán foglalkozik¹⁵.

II. 5. A diskurzus egységei

Mivel Foucault célja a *savoir* vizsgálata annak történelmi vetületében, ezért az archeológia látókörébe kell, hogy essék a teljes „kimondott dolgok tömege egy kultúrában” (Foucault 1989, 66). Ezt nevezzük archívumnak¹⁶ (*archive*). Milyen esélyeink vannak arra, hogy a diskurzusoknak ebben a hihetetlen tömegében regularitásokat tudjunk felfedezni, ha a horizontális kapcsolatokban már nem bízunk? Az első, és talán legnyilvánvalóbb próbálkozás az lenne, ha megpróbálnánk a diskurzusokat egyedi tárgyaik szerint felosztani. A pszichopatológia tárgya tehát az “őrület” volna. Azonban, ha megmaradunk az archívum pozitivitásánál, tehát ha “mentális betegség” alatt csak azt értjük, ami “mindazon állításoknak csoportjában elhangzott, amelyek az őrületet megnevezték” (Foucault 2001, 44), és nem posztulálunk ezen megszólalások szintje alatt egy újabb diskurzust, egyfajta “néma mormolást” (Foucault 2001, 39), mely ezeket a megszólalásokat

¹⁵ Van egy passzus, ami kivételt képez (Foucault 2001, 170), erre a genealógia kapcsán még visszatérünk (ld. III. 3.).

¹⁶ Foucault ezen kívül még abban az értelemben is használja az archívum kifejezést, hogy ez volna az állítások formálódásának és transzformálódásának “általános rendszere” (Foucault 2001, 169), melyet a különböző diszkurzív formációk összessége kiad. Azonban, mint Foucault is hangsúlyozza ugyanezen a szöveghelyen, az archívum nem írható le totalitásában. Ez azt jelenti, hogy a formációk fölött nem áll semmilyen magasabb elv, az archívumhoz egyszerre több történelmi *a priori* is tartozik (Foucault 2001, 166). Tehát az archívumot abban az értelemben fogjuk használni, hogy az a “ténylegesen lefolytatott diskurzusok halmaza” (Foucault 1989, 57), nem alkot semmilyen “általános rendszert”.

mind motiválja, és amelynek a megszólalások pusztán töredékeit fedik fel, azt kell felfedeznünk, hogy nincsen egységes objektuma az örületről szóló diskurzusnak. A pszichopatológia tárgyát “pontosító” elméletek egymásra következésében a tárgy oly mértékben transzformálódott folyamatosan, hogy identitásról mint olyanról nem beszélhetünk. Az sem segít, ha vizsgálódásainkat kisebb egységekre (pl. neurózis) korlátozzuk. Ha az elemzést a diskurzus tárgya helyett annak formájára, illetve stílusára koncentráljuk, szintúgy problémákba botlunk. Ha megpróbáljuk megállapítani például, hogy a 19. századi orvostudományban a leíró állításoknak hogyan kellett szerveződniük, arra kell rájönnünk, hogy ezek az állítások az orvostudomány diskurzusának csak egy részét képezték, és elválaszthatatlanok a hipotézisektől, az alkalmazott tanítási modelltől, az intézményi előírásoktól stb. Továbbá, ezek a leíró állítások az orvostudomány eszköztárának változásával együtt transzformálódtak (pl. mikroszkóp megjelenése).

Mi a helyzet a diskurzusban alkalmazott fogalmakkal? Az az intuíciónk, hogy semmilyen tudomány nem képes meglenni anélkül, hogy a fogalmi apparátusa ellentmondásmentes legyen. A klasszikus nyelvtan (17. század közepétől a 18. század végéig) nem volt képes egy egységes és összefüggő nomenklatúrát alkotni az alany, állítmány, főnév, ige stb. fogalmainak segítségével? Valójában nem, hiszen már ebben a periódusban is találunk olyan konceptuális újításokat, melyek egyenesen inkompatibilisek Lancelot és Arnauld projektjével, mint például a gyökelmélet, ami egyszótagú, onomatopoétikus alapegységekre támaszkodva próbálta megérteni a nyelvet¹⁷. Végül vessünk egy pillantást a diskurzusok témáira. Mi lehet a közös pont a csillagász és természettudós Buffon, valamint a biológus Darwin megszólalásaiban, akik mindketten az evolúció köré építették fel tematikájukat? Nyilvánvaló, hogy az evolucionista tematika nem kölcsönöz olyan egységet a diskurzusoknak, melyekben megjelenik, melyre nekünk szükségünk van. Ugyanaz a tematika különböző típusú diskurzusokban is feltűnhet (Foucault 2001, 50). Az archívum tehát ellenáll egy olyan pozitivistá módszernek, mely az diskurzusok önazonosságának szükséges és elégséges feltételeit keresi. Azonban ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne bizonyos regularitásokat megállapítani benne. Egy olyan módszert kell találnunk, mely az archívum szétartását és heterogenitását magyarázza, a szubjektumok önkényére való hivatkozás nélkül. A szubjektumok

¹⁷ Az, hogy a gyökelmélet ma már nem számít tudományos elméletnek, a *Port-Royal Nyelvtan* pedig még a 20. században is hatással volt a nyelvészetre, vizsgálódásunk szempontjából lényegtelen. Az, hogy a gyökelmélet a nyelvészet részét képezte, történelmi tény, amivel az archeológiának számot kell vetnie.

nem kombinálhatják szabadon céljaiknak a *langue* elemeit, az archívumon belül fellelhető állítások mind szabályrendszerekhez rendelhetőek¹⁸.

Azért posztulálja ezt Foucault, mert az archívum, a diskurzusoknak ez az óriási tömege, valójában nagyon kevés artikulált megszólalást tartalmaz, ha a nyelv által lehetővé tett potenciális megszólalásokkal hasonlítjuk össze. Így kell értenünk Foucault azon állítását, hogy az állítások ritkák¹⁹ (*rare*) (Foucault 2001, 155). Tehát a kérdést, mely az archeológiát elsősorban foglalkoztatja, így fogalmazhatnánk meg: miben áll a nyelvileg, logikailag stb. lehetséges megszólalások és a ténylegesen feltűnő megszólalások különbsége? Ez a ritkaság Foucault szerint arra enged következtetni, hogy számos szigorú kontrollmechanizmus működik minden kultúrában, ami a diskurzus burjánzását irányítja. Az archeológia célja ezen kontrollmechanizmusok vizsgálata, a tudományos diskurzusokra vonatkoztatva.

Talán érdemes elismételni, hogy az archeológiának nem célja kutatni, mik a megszólalások potenciális létének feltételei (ami a strukturalizmus alapkérdése). Az archeológia a tárgyat annak pozitivitásában ragadja meg. Így tehát, ha - mint egy derék strukturalista -, meg is válaszoljuk azt a kérdést, hogy mely konstruálási szabályrendszer szerint lett megalkotva a minta, melyet vizsgálunk, még semmit nem végeztünk el az archeológiai munkából, melynek arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy itt és most miért jelent meg éppen ez a minta? Az archeológia pozitívításokat elemez: nem lehetőségfeltételeket, hanem létezési feltételeket (*conditions d'existence*) (Foucault 2001, 39), nem kompetenciát, hanem performanciát (Foucault 2001, 264), nem virtuális rendszereket, hanem eloszlási rendszereket. Mivel az archeológia pozitívításokat vizsgál, nem törekszik arra, hogy állításokat tegyen bizonyos “nem-artikulált állításokkal” kapcsolatban, sőt, ezt egy oximoronnak kell tekintenünk. A kontrollmechanizmusok által működtetett diskurzusokon túl nem feltételezzük “a korlátlan, folytonos és csendes diskurzus nagyszerű panorámáit” (Foucault 1972, 229). Nem létezhet diskurzus, mely a kontroll alól felszabadult volna, a mechanizmusok produktívak, működésük nélkülözhetetlen a diskurzusok folyásához (ez természetesen nem jelenti azt, hogy bármilyen kontrollmechanizmust igenelnünk kell). Ennek értelmében a diskurzusok, melyeket produkálnak, nem csak látszólag diszkontinuusak. A diskurzusok diszkontinuitásai ugyanolyan valóságosak, mint kontinuitásaik.

¹⁸ Mindig egyszerre több szabályrendszer van érvényben az archívumban (ld. 16. jegyzet).

¹⁹ Valamint úgy is, hogy minden állítás egyedi a diskurzusban, az állítás egy pozitívítás.

II. 6. A diszkurzív formáció mint állítások eloszlásának rendszere

Az archeológia olyan kontrollmechanizmusokat kutat, melyek a nyelv lehetséges megszólalásainak és a ténylegesen artikulált megszólalásoknak a különbségéért felelnek, tehát az állítások tényleges létének feltételeit adják. Hogyan juthatunk el ezeknek a mechanizmusoknak a működéséhez? Mivel az állítások ritkák és heterogének, ezért az archívumon belüli eloszlásuk vizsgálendő. A szükséges és elégséges feltételek létét mint az önazonosság garanciáját feladva az archeológia arra vállalkozik, hogy a folyamatosan transzformálódó objektumoknak, stílusoknak, koncepcióknak és témáknak az eloszlását leírja, a diszkontinuitásokkal együtt, igyekezve leírni a “konkrét távolságokat” (Deleuze 1988, 3), melyek a széttartó elemek között adódnak. Tehát az ellentmondások ugyanannyira nem a diskurzust éltető princípiumok, mint amennyire nem látszatjelenségek. Az archeológus nem próbál olyan fogalmat találni, melynek alárendelhetőek volnának a különbségek, nem célja “uralkodni a különbségeken” (Foucault 1977, 182). A diszkontinuitások pusztán leírandó tárgyak: az archeológia

“...azt a helyet [határozza] meg, ahol [az ellentmondás] található; [megmutatja], hol ágazik ketté a választás; [lokalizálja] az eltérést, valamint azt a helyet, ahol a kétféle diskurzus egymás mellett létezik. [...] Azzal, hogy az ellentmondásokat leírandó tárgyaknak tekinti, az archeológiai elemzés nem próbál meg a helyükbe valamiféle közös formát vagy tematikát találni, hanem megkísérli meghatározni eltérésük mértékét és formáját.” (Foucault 2001, 195, módosítva)

Ahol találunk az archívumon belül az eloszlásnak egy regulált rendszerét, a diskurzusoknak egy ilyen halmazát, azt diszkurzív formációnak (*formation discursive*²⁰) fogjuk nevezni. Foucault szerint az adott diszkurzív formációra jellemző implicit normativitáshoz azáltal jutunk el, hogy minél pontosabban megpróbáljuk jellemezni a diszkurzív formáción belül megtalálható állításokat (azon három viszonykategória által, melyet a II. 8.-ban tárgyalunk). Az így kapott állítások halmaza egy családot fog alkotni, a szó wittgensteini értelmében (Dreyfus et al. 1983, 59). A szabályok, melyek a formáció regularitásáért felelnek, a variálás szabályai (Deleuze 1988, 5).

Ezen a ponton már látszik, hogy az egész archeológiai projekt sikeressége azon áll vagy bukik, hogy az ugrás a diszkurzív formáció pozitivitásáról annak implicit hatékonyságára legitim-e. Tehát, a ténylegesen fennálló kapcsolatok engednek-e arra következtetni, hogy egy adott diskurzhalmaz egyben normarendszerként is vehető? A válasz főleg annak a függvénye, hogy mennyire pontosan sikerül meghatározni a diszkurzív gyakorlatok artikulációs viszonyait, tehát

²⁰ A francia *formation* szó egyszerre utal a képződés folyamatára és termékére is.

hogy mely pontokon és hogyan tudnak nondiszkurzív gyakorlatok összekapcsolódni a diszkurzívakkal.

II. 7. Az állítás

Mivel az archeológiát nem a nyelvileg és logikailag lehetséges megszólalások érdeklik, ezért elemzésének alapegysége, az állítás (*énoncé*) sem feleltethető meg a nyelvészeti és logikai leírás alapegységeivel. Az állítások különböznek a propozícióktól, mert ugyanaz a propozicionális struktúra különböző állításértékeket is felvehet, a formációtól függően, amibe bele van ágyazva. Így a “fajok fejlődnek” propozíció a darwinista és neodarwinista diskurzusban nem minősül ugyanannak az állításnak (Foucault 2001, 135). Ugyanakkor nem azonosíthatjuk az állításokat a megszólalásokkal sem, mert két különböző megszólalás ugyanannak az állításnak minősülhet (például, ha egy beszéd során valaki elismétel egy tézist, mondjuk nyomatékosítás céljából). Az állítás nem lehet továbbá pszichológiai entitás sem, mert a terminus azzal művelettel jellemezhető, “amelyet a megfogalmazás pusztá megjelenésével véghez vitt” (Foucault 2001, 106). Az, hogy az állítás a funkciójával jellemezhető (“állításfunkció” (*fonction énonciative*))²¹, a beszédaktusok rokonává teszi. Azonban Austinék vizsgálódásai olyan viszonyokra irányultak, melyek a szubjektumok számára reflektáltak, tehát a kommunikációs szándék szintjén vizsgálták az állításokat. Valóban, sok definíció szerint a beszédaktus attól az, ami, mert intencionálisan van strukturálva²². A diskurzusnak valóban van egy ilyen klasszikus értelemben vett beszédaktus szintje (melyet a horizontális kapcsolatok fejeznek ki), Foucault-t azonban annak az implicit normativitásnak a működése és transzformációja foglalkoztatja, ami annak a mezőnek a létrehozásáért felel, amelyen belül ezek a beszédaktusok zajlanak. Végül, a legkevésbé sem ideális forma az állítás, mert elsősorban materialitása jellemzi. Nem pusztán bír anyagisággal (ezzel minden megszólalás bír), anyagisége magát az állítást konstituálja: “kell, hogy a kijelentésnek legyen szubsztanciája, hordozója, helye és időpontja. S ha ezek a feltételek módosulnak, akkor maga a kijelentés is önazonosságot vált” (Foucault 2001, 130). Az állítások tehát, annak ellenére,

²¹ Ezzel magyarázható, hogy Foucault nem nagyon törődik azzal, hogy különbséget tegyen az elem (állítás) és annak funkciója között (“állításfunkció”) (pl. 111-nél funkciónak nevezi, 115-nél pedig elemnek). Mi a könnyebb érthetőség kedvéért fenntartjuk a különbséget.

²² Grice megfogalmazásában egy beszédaktus lebonyolításához “A-nak szándékában kell állnia, hogy x által egy hitet (*belief*) keltsen egy hallgatóságban, és annak is szándékában kell állnia, hogy megszólalását ezen szándékának megfelelően értsék” (Grice, idézi Evnine 1991, 73, kiemelés a szerzőtől).

hogy materialitásuk által jellemzendőek, mégis funkcionális egységek: az állításfunkció egy “létfunkció” (Foucault 2001, 111).

Fontos hangsúlyozni, hogy az állítás a funkcióját nem a szemiózis szintjén tölti be. A jeleket is funkciójuk jellemzi, csakúgy, mint az állításokat, de előbbiek funkciója a negativitásukhoz kapcsolódik, és nem materialitásukhoz. Ez alatt azt kell értenünk, hogy minden szemiózis során felülíródik a jelhordozó pozitivitása²³. Egy megszólalás megértéséhez például először szükséges, hogy a beszédhangok mint fizikális egységek anyagságát a szemiotikai rendszer strukturáló szabályai (jelen esetben a fonotaktika szabályai) felülírják, és funkcionális egységekké (fonémákká) alakítsák, hogy az így kapott fonémaláncok magasabb szintű egységeket (morfémákat) tudjanak alkotni, és így tovább a legmagasabb szintig. A konstruálási szabályrendszer csak különbségeket ismer, és vertikálisan hierarchizált (Culler 1976, 49-50). A strukturalista az adott minta alapján ennek a szabályrendszernek a működésére következtet, melynek létét előfeltételezi a minta artikulálása és megértése is. Ennyiben tekinthető a rendszer (*langue*) a minta lehetőségfeltételének. A strukturalista elemzés tárgya, a *langue* egy jelrendszer, a nyelv (*langage*) homogén, statikus és hierarchizált szintje. Tehát a strukturalizmus a mintáról, melyet a *parole*-ból vesz, semmit sem mond annak a saját szintjén. Az archeológus számára, ezzel szemben, a jelhez képest akcidentális tényezők a diskurzus szintjén szabályok formáját öltik (Deleuze 1988, 9). Az archeológia leírás az állítást a saját szintjén írja le:

“az állítást feltűnésének egzakt egyediségében [kell] megragadni; meghatározni létezésének feltételeit, a lehető legpontosabban megszabni határait, felállítani összefüggéseit a többi, alkalmasint hozzákapcsolódó állítással, megmutatni, milyen más állításformákat zár ki.” (Foucault 2001, 39, módosítva)

Az állítás egy ritkás és heterogén diskurzus terméke. Az “állításfunkció” a megszólalást a *langue* elemeiből álló kombinációból egy diskurzus állításává teszi, tehát időben és térben meghatározott tartalommal tölti fel (Foucault 2001, 112). Minden állításnak konkrét helye és státusza, meghatározott pozíciója van abban hálózatban, amit diszkurzív formációnak hívunk (Foucault 2001, 128). A diskurzusok jelekből állnak, de nem redukálhatóak szignifikációkra. Az archeológia célja pontosan arról a többletről számot adni, amellyel a diskurzus megszólalásai a

²³ Természetesen lehetetlen, hogy a szemiózis abszolút mértékben felülírja a jelhordozó pozitivitását. Ha ez lehetséges volna, akkor a szemiotikai rendszerek nem volnának képesek változni. Mint Derrida rámutat, egy jel mint jel csak akkor lehetséges, ha ismételhető, és ez az ismételhetőség (tehát kontextusváltás) a struktúrát, mint abszolút szabályok által vezérelt rendszert lehetetlenné teszi (Derrida 1988, 1-24).

diskurzus minden pontján a *langue*-hoz képest bírnak (Foucault 2001, 67). Ez a többlet az archeológiai projekt értelmében nem lehet se extenzionális, se intenzionális természetű. Az intenzionális kapcsolatok a jelentések közötti kapcsolatokat fedik le, ahogyan azok a szubjektumok számára elérhetőek, az extenzionális kapcsolatok pedig a referensek és nyelvi entitások között meglévő kapcsolatot. Egyik sem tartozik a diskurzus saját szintjéhez, ami az artikuláció “pszichológiai holdudvarán” (Foucault 2001, 126) és a prediszkurzív referensek világán kívül esik.

Az, hogy a *langue*-hoz képest vett többséggel foglalkozik, a pragmatikához közelíti az archeológiát. Utóbbi azonban nem az előbbi része. Az archeológia nem merül ki az állítás kontextusának vizsgálatában, mert az érdekli, hogyan változnak azok a faktorok, melyek meghatározzák, mi számít kontextusnak (Deleuze 1988, 11). Tehát az archívum elemzésének egyik eredendő problémája annak megállapítása, hogy pontosan mely mező és hogyan szolgál támasztékul egy adott állításnak, tehát mely diszkurzív formációhoz tartozik, és az az adott formáció hogyan jellemezhető.

Az állításokat ismételhető pozitívításoknak nevezi Foucault. Ez a kijelentés önellentmondásosnak tűnik. Hogyha az állítást pontosan a materialitása jellemzi, abból nem arra kell következtetnünk, hogy egyedi és megismételhetetlen²⁴? Ez azonban a megérzésünknek teljesen ellentmond: ez a perspektíva az állításokat pusztá dolgokká redukálná, márpedig az állítások nem magukban álló dolgok, hanem mindig egy diskurzusba vannak ágyazva, ahol meghatározott funkciót töltenek be. Az állítás önállósága pusztán egy effektus, amelyet a diszkurzív formáció hoz létre (Foucault 2001, 127). Foucault óva int minket attól, hogy az állításokat születésük tér-idő koordinátaival azonosítsuk (Foucault 2001, 135). Az állítások pozitívításának részét képezi, hogy mindig egy adott diskurzusba vannak ágyazva, mely olyan szabályokat diktál, melyek bizonyos korlátok között ismételhetővé teszik az állításokat. Összegzésképp, az archeológiai leírás annyiban hasonlít a strukturalista elemzésre, amennyiben rendszereket vizsgál intencionális aktusok helyett, a beszédaktus elméletre pedig annyiban,

²⁴ Valóban, van egy szöveghely az *Archeológiában*, ami kétségkívül ezt a zavarba ejtő dolgot állítja: “Az állítás minden ismételt felbukkanási lehetőségen kívül létezik” (Foucault 2001, 114). Ugyanitt enyhít Foucault ezen a kijelentésen, amikor azt mondja, hogy ugyanazon körülmények között, ugyanaz a megfogalmazás nem feltétlenül ugyanaz az állítás. Mint látni fogjuk, az állítás identitása a formálódás variálási szabályaitól függ, ami lehetővé teheti azt is, hogy ez megtörténjen.

amennyiben műveleteket és effektusokat kutat, szignifikációk helyett (Angermüller 2013, 13), de mind a kettőtől különbözik.

II. 8. Az állítás asszociatív, korrelatív és komplementáris viszonyai

Az állítások szintjén asszociatív, korrelatív és komplementáris viszonyok léteznek. Asszociatív viszonynak nevezzük azt a viszonyt, mely egy adott állítás és a többi, ugyanahhoz a diszkurzív formációhoz tartozó állítás között fennáll. Mint már említettük, ez az „asszociált terület” teszi a megszólalást egy grammatikailag-logikailag jólformált megszólalásból állítássá. Ez a terület határozza meg, mi észlelhető kontextusnak (Foucault 2001, 126). Így értendő, hogy az állítások mindig más állításokat „reaktualizálnak” valamilyen formában²⁵.

Korrelatív viszony áll fenn az adott állítás és annak objektuma, szubjektuma és koncepciói között²⁶. Az állítás objektuma alatt természetesen nem egy extenziót értünk. Az archeológia nem dolgokkal (*choses*) foglalkozik²⁷, hanem a diskurzus objektumaival (*objets*), pontosabban azok formálódási szabályaival. Egy adott állítás objektum-korrelátumának azon „lehetőség törvényeket, létezési szabályokat” kell tekintenünk, melyek azon objektumokra vonatkoznak, melyek meg vannak nevezve benne (Foucault 2001, 117). Tehát az objektum-korrelátumok azok, melyek a lehetséges objektumok eloszlásának elgondolását lehetővé teszik (Han 2002, 63). A lehetséges objektumok ezen szabályai nem explicitek a diskurzusban. Egy adott állítás objektumának korrelatív relációi alatt inkább a relációknak azt a csoportját értjük, „amelyet a diskurzusnak meg kell valósítania ahhoz, hogy ilyen vagy olyan tárgyról beszélhessen” (Foucault 2001, 62, módosítva). A nyelvet ilyen produktív erőként felfogni szintén egy nietzscheánus gondolat, csakúgy, mint a szubjektum konstituáló szerepét elutasítani. A diskurzus objektumainak diszkurzív gyakorlatokhoz való rendelésének módszerét hívjuk történelmi nominalizmusnak. Mint Flynn és Veyne rámutatnak, diszkurzív objektumokat konkrét diszkurzív gyakorlatokhoz²⁸

²⁵ Tehát az, hogy az állítások más állításokat reaktualizálnak, nem ugyanazt jelenti, mint hogy a megszólalások más megszólalásokra reflektálnak. Az utóbbi kapcsolatok létrehozása a szubjektumnak szándékának áll, az előbbieké létrehozása pedig nem. Az asszociációs viszonyok a horizontális viszonyok előfeltételei.

²⁶ A korrelatív viszony fogalmát Deleuze-től kölcsönöztük (Deleuze 1988, 6).

²⁷ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem léteznek „prediszkurzív referensek”, és azt se jelenti, hogy ezeknek a története ne lehetne vizsgálható (Foucault 2001, 64). Foucault pusztán amellett érvel, hogy nem a referensek motiválják kívülről a diskurzust. Foucault nem relativista a szó erős értelmében.

²⁸ A történelmi nominalizmus későbbi változata, mint III. 2.-nél látni fogjuk, magába foglalja a diszkurzív objektumok nondiszkurzív gyakorlatokhoz való rendelését is.

rendelni segít abban, hogy az ontológiai elkötelezettségünket csökkentsük, a fals kontinuitásokat elkerüljük, és egy transzformációkra érzékeny módszert dolgozzunk ki (Flynn 1989, Veyne 1997).

Az állítás nem egy meghatározott szubjektumhoz kötődik, hanem társadalmi státuszokhoz, intézményekhez és pozíciókhoz. Ezek alkotják az állítás szubjektum-korrelátumát. A doktorok státusza, például, kapcsolódik bizonyos kompetenciákhoz, pedagógiai normákhoz, jogi körülményekhez, más meghatározott társadalmi státuszokhoz (közigazgatás, igazságszolgáltatás, vallási csoportok stb.), valamint egy igen pontosan körül határolt tevékenységhez a társadalmon belül (mikor és hogyan avatkozhat közbe és hozhat döntéseket stb.) (Foucault 2001, 67-68). Az „állításfunkció” a megszólalást bizonyos erősen (mint doktorok esetén) vagy lazán (mint irodalmi megszólalások esetén) körül határolt státuszokhoz, intézményi háttérhez és pozíciókhoz rendeli, ezáltal potenciális szubjektumok egy lehetséges számát határozza meg. A megszólalások elemzésénél a szubjektum eleve adott, az állítás elemzése azonban azt fedi fel, „milyen pozíciót lehet és kell felvennie egy egyénnek ahhoz, hogy a szubjektuma lehessen” (Foucault, idézi Kremer-Marietti 1976, 140-141).

A diskurzus által hasznosított koncepciók korrelátumai szintúgy a diszkurzív formálódás szabályainak vannak alávetve. Ezeket nem szabad összekevernünk a „koncepciók manifeszt halmazával”, melyet egy adott diszciplína (többé-kevésbé formalizált) eszköztárában (a *connaissance* részeként) találunk (Foucault 2001, 79, módosítva). Az archeológia azokra a relációkra kíváncsi, melyek szövegek szerkezetei, retorikai fogásai, interferenciái stb. között fennállnak (Foucault 2001, 78). A különböző diszciplínák között szinkron vetületben mutatkozó ilyesfajta egyezések mutatnak rá arra, hogy mind valamennyire ugyanahhoz a diszkurzív formációhoz tartoznak. A diszkurzív koncepciók korrelátumai a diskurzusok „interszekciójában” találhatóak (Deleuze 1988, 8). Általánosságban véve is igaz, hogy „a diszkurzív formációk mechanizmusát a tudományos diskurzusok köztes terében [lehet] tetten érni” (Foucault, idézi Kremer-Marietti 1976, 44). Tehát a koncepció-korrelátumok „prekonceptuálisak”, nem a konceptuális eszköztár részét képező elemek, hanem azokat a módokat írják le, ahogyan a koncepciók ténylegesen felhasználásra kerültek (Foucault 2001, 80).

Végül rátérünk a komplementáris viszonyok kérdésére. Ilyen viszonyok állnak fenn a különböző diszkurzív alcsoportok és az azokkal határos nondiszkurzív gyakorlatok, illetve

intézmények között²⁹. A diszkurzív formáció a korrelatív viszonyok szintjén sok inkompatibilis elemet megenged, mint például az *Általános nyelvten* és a gyökelmélet esetén. A komplementáris viszonyok elemzése adna számot arról, hogyan tudnak ezek az elemek különböző diszkurzív alcsoportokban együtt létezni. Úgy tudunk erről számot adni, hogy megvizsgáljuk, hogy a különböző diszkurzív alcsoportok hogyan érintkeznek nondiszkurzív gyakorlatokkal, tehát milyen funkciókat töltenek be bennük (pl. az *Általános nyelvten* pedagógiai gyakorlatban játszott szerepet). Milyen vizsgálódásokat enged meg az archeológus módszertana ezekkel a viszonyokkal kapcsolatban? Mint már említettük, kauzális viszonyokat nem célja az archeológiának megállapítani, azt azonban elismeri, hogy ezek a viszonyok ugyanolyan értékű formáló elemei a diskurzusnak, mint a diszkurzív formáció többi szabálya:

“...sem a [diskurzus] kisajátításának folyamata, sem a nondiszkurzív gyakorlatok között betöltött szerepe nem külsődleges a diskurzus egységéhez, jellemvonásaihoz és kialakulási törvényeihez képest. Mindezek nem zavaró elemek, amelyek a beszéd tiszta, semleges időtlen és hallgató formájára ráakódva elfojtanák azt, és helyette egy kiforgatott diskurzust szólaltatnának meg, hanem a diskurzus alkotóelemei.” (Foucault 2001, 90, módosítva)

Tehát a funkcionális kapcsolatok nem is primérek és nem is szekunderek. Ez a belátás azért nem bizonytalanítja el az archeológust a projektjében, mert bízik benne, hogy pontosan meghatározhatóak lesznek azok a pontok, ahol a nondiszkurzív gyakorlatok hatni tudnak. Tehát annak ellenére, hogy az archeológia elsődleges célja egy implicit normativitás feltárása, mely meghatározza a diskurzust, kauzális effektivitást csak a diskurzus “saját szintjén” keres. Azt a kérdést, hogy pontosan hogyan kapcsolódnak a diszkurzív és nondiszkurzív, illetve intézményi területek, Foucault egyszerűen elnapolja (Foucault 2001, 86). Ennek megfelelően, *A tudás archeológiájából* vajmi keveset tudunk meg a komplementáris viszonyokról, amit pedig megtudunk, az olyan megvilágításba helyezi az egész projektet, mintha a diszkurzív gyakorlatok

²⁹ A komplementáris viszonyok fogalmát is Deleuze-től kölcsönöztük (Deleuze 1988, 9). Maga Foucault a ”stratégia” kifejezést használja (ld. Foucault 2001, 84-92).

primátusát akarná bizonyítani³⁰, noha Foucault több helyen tagadja, hogy ez volna a célja³¹ (pl. Foucault 2001, 158).

Jól illusztrálja ezt az a rész, amikor Foucault azt a kérdést tárgyalja, hogy jött létre a klinikai orvostudomány a 18. században. Ennek a tudománynak a megjelenése bizonyos nondiszkurzív gyakorlatok, intézmények és egy bizonyos diszkurzív gyakorlat között megjelenő kapcsolatrendszerként jelentett. Foucault szerint, amennyiben ezek között a heterogén elemek között kapcsolat jöhetett létre, akkor ez csak a 'diszkurzív relációk' által történhetett. Tehát a klinikai orvostudomány mint diszciplína nem azért jött létre, mert változások következtek be a nondiszkurzív gyakorlatokban (boncolás diagnosztikai célra való felhasználása) vagy az intézményi rendszerben (tanulókórház megjelenése), hanem azért, mert

“...bizonyos számú elkülönült elem kapcsolatba [lett hozva] az orvosi diskurzusban; ezek némelyike az orvosok státusát érintette, mások az intézményes helyet és technikát, ahonnan és aminek nevében beszéltek, megint mások az orvosok mint észlelő, megfigyelő, leíró, tanító stb. alanyok pozícióját. Azt mondhatjuk, hogy a különféle elemeknek (amelyek közül némelyek újak, mások már korábban is megvoltak) ezt a kapcsolatba hozatalát a klinikai diskurzus végezte el: a klinikai diskurzus mint gyakorlat *hoz létre* ezen elemek összessége közt egy viszonyrendszert, amely “valóságosan” nem volt előre adott, sem megszerkesztett...” (Foucault 2001, 71-72, módosítva, kiemelés a szerzőtől)

Ezen a ponton úgy tűnik, hogy kauzális kapcsolatokat próbál megállapítani Foucault. Mint Dreyfusék rámutatnak, ez egy illegitim lépés (Dreyfus et al. 1983, 65-67).

II. 9. A diszkurzív formáció mint az állítások történelmi a priori

Azzal kezdtük vizsgálódásunkat, hogy az archeológia célja számot adni arról, hogy mik egy állítás tényleges létének feltételei. Most, hogy megtárgyaltuk, milyen módon elemezhetőek az

³⁰ És valóban, az archeológiai elemzés szimpatizánsai gyakran maguk is úgy nyilatkoznak, mintha annak primátusa volna. Így White hangsúlyozza, hogy “egy kor formalizált tudata nem a szomszédságában feltűnő "eseményekre" adott válaszként változik”, hanem maguknak az eseményeknek kell alkalmazkodniuk “a lexikális listák halmazához és a szintaktikai stratégiák analíziséhez, melyeket a reprezentáció módjai szankcionálnak” (White 1978, 30). Tiisala pedig elemzésében oda konkludál, hogy minden nondiszkurzív gyakorlat fogalmakat használ, ezeknek a transzformációja pedig kizárólag a diskurzus saját szintjén történik (Tiisala 2015). Kivételt képez Kremer-Marietti, aki rámutat, hogy a gazdasági és társadalmi tények hiányoznak az elemzésből (Kremer-Marietti 1976, 57), és aki alapvetően egy marxista keretbe igyekszik beilleszteni az archeológiát, valamint Ennis, aki szerint a diszkurzív gyakorlatok nem primátussal, hanem relatív autonómiával bírnak (Ennis 2008, 129).

³¹ “Semmit nem lehet nyerni diskurzusok egy autonóm rétegének analíziséből, ha az ember nem tudja ezt más rétegekkel viszonyba állítani: gyakorlatokkal, intézményekkel, társadalmi kapcsolatokkal, politikai kapcsolatokkal, és így tovább” (Foucault 1998, 284). Ez az idézet jól láttatja azt a feszültséget, ami az archeológiai módszert jellemzi. A diskurzust föltétlenül kapcsolni akarja más területekhez, de ehhez először azt tartja szükségesnek, hogy megállapítsa, miben áll az autonómiája.

állítások, rátérhetünk arra a kérdésre, hogy lehetséges-e az archívumban talált diszkurzív formációk állításainak elemzése által egy olyan rendszer működését kimutatni, mely a diskurzus saját szintjén hatékony, és a diskurzusok ritkasságát magyarázza? Az állítások létének feltételeit diktáló tényezőt nevezzük a történelmi *a priorinak* (Foucault 2001, 164). Ez az elsőre oximoronnak tetsző fogalom egy olyan hatóerőt takar, mely teljes egészében kontingens, tehát nem szükségszerűen, hanem történelmileg hat, viszont a tapasztalatot megelőzően és attól függetlenül hatékony. Foucault-nak egy ilyen hatóerőre van szüksége, hogy egyrészt megszabaduljon az ontológiailag terhelt történelmi mozgatórugóktól (transzhisztórikus erők posztulálása ellentmondana az alapvetően pozitívista-nominalista perspektívájának), másrészt pedig a szubjektum reflektált tevékenységétől. Célja az volt, hogy eljusson a diskurzus *de facto* ritkasságától addig, hogy *de jure* annak kell lennie.

A diszkurzív formáció volna az a hatóerő, amely a szubjektumokon keresztül hatékony, reflexiójuk számára elérhetetlen, azonban teljes egészében történelmi képződmény, és ezáltal hozzáférhető az archeológus számára: a diszkurzív formáció egy olyan történelem *a priorija*, „amely mindenképpen adott, hiszen nem egyéb, mint a ténylegesen kimondott dolgok története” (Foucault 2001, 164-165). A formáció egyszerre felel azokért kapcsolatokért, melyek egy adott időpillanatban állítások egy családja között fennállnak (ezen családok összessége adja ki az adott kor *épistémé*-jét³²), valamint a transzformációjukért is. A formáció történetiségét az magyarázná, hogy szabályai „ugyanazokba a dolgokba vannak belebonyolódva, melyeket összekapcsolnak”, tehát egy adott állítás megjelenése visszahat magára a formálódásra (Angermüller 2013, 13). De mi indokolja azt, hogy *post festum* szükségszerű hatékonyságot tulajdonítsunk állítások egy családjának, mely állítások között asszociatív viszonyok állnak fenn, korrelatív és komplementáris viszonyaik között regularitások találhatók, komplementáris terükben pedig bizonyos nondiszkurzív gyakorlatok és intézmények találhatók? Tulajdonképpen semmi. Foucault érvelése a történelmi *a priori* mellett gyenge, mégpedig azért, mert nem mond eleget a diszkurzív formációk komplementáris viszonyairól³³, amit pedig mond, az nem túl meggyőző.

³² *Épistémé* alatt tehát azokat a kapcsolatokat értjük, melyek „a tudomány különböző szektorai között léteztek egy adott korszakban” (Foucault 1989, 96).

³³ Többet mond Foucault egy rövid tanulmánya ’68-ból a komplementáris viszonyokról, mint az egész *Archeológia* (ld. Foucault 1991, 65-69).

II. 10. Az archeológia módszertani ellentmondásai

Az archeológia azt a célt tűzte ki, hogy az archívum vizsgálatából kiindulva adjon magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért ritkásak a diskurzusok, és miért úgy vannak elrendezve, mint ahogyan az archívumban találjuk őket. Ehhez egy meglehetősen bonyolult (és néhány ponton kissé zavaros³⁴) fogalomkészletet hozott játékba. Ezzel a nomenklatúrával először az állítások családjait mint eloszlási rendszereket próbálta meg meghatározni, majd igyekezett minél pontosabban jellemezni az állításokat az “állításfunkció” fogalmának segítségével. Ezután amellet érvelt, hogy azok a regularitások, melyeket így meghatároztunk, az állítások történelmi *a priorijaként* veendőek (Foucault 2001, 151). Foucault-nak az volt a célja, hogy elvágja a gordiuszi csomót, melyet korának vitáiban a struktúra-történelem oppozíció jelentett. Maga a *formation* szó is ennek az oppozíciónak a meghaladását jelezné, mely egyszerre jelenti a mezőt és mező transzformálódásának folyamatát. Már könyvének legelején hangsúlyozta, hogy a történészi munka gyakorlatában ez az oppozíció egyszerűen nem létezik. Azonban egy akármilyen történészi munkától alapvetően megkülönbözteti *A tudás archeológiáját* az a posztulátum, hogy a vizsgált jelenségek a saját szintjükön elemzendők, és nem más szintekkel való interakciójukban.

Miközben az archeológia a szintek közötti kauzális viszonyok elemzését felfüggeszti, azt vizsgálja, hogy “ennek a tudásnak (*savoir*) a fejlődése és transzformációi” hogyan “hoz játékba komplex *kauzalitási* viszonyokat” (Foucault, idézi Tiisala 2015, kiemelés a szerzőtől). Ennek az eredménye, Dreyfusék lakonikus megfogalmazásában, egy sor olyan regularitás, mely magát regularizálja³⁵ (Dreyfus et al. 1983, 84). Egyáltalán nem meggyőző az archeológus azon érvelése, mely szerint a kauzális kapcsolatok csak a szubjektumok reflexióján keresztül jöhetnek létre a szintek között. Amennyiben a diszkurzív gyakorlatok vizsgálhatóak elmetartalmakra való hivatkozás nélkül, akkor a szintek közötti kapcsolatok esetében is kell lennie reflektálatlan determináló tényezőknek, ami a vizsgálat részét kell, hogy képezze. Az a zavar, amit a komplementáris viszonyok szintjén a kauzalitás kérdése körül elemeztünk, tünetértékű az egész

³⁴ ld. pl. 7., 16., 21. jegyzet. Amint ezek a jegyzetek is mutatják, a fogalmi zavarok nem olyan mélyrehatóak, mint azt például Han állítja (pl. Han 2002, 64).

³⁵ Ennis azt állítja, hogy a formáció korántsem szervezi a diszkurzív gyakorlatokat, hanem pusztán más gyakorlatok befolyását szűri (Ennis 2008, 129). Nem teljesen világos azonban, hogyan biztosítja a formáció a diszkurzív gyakorlatok relatív önállóságát, ha nem épp azáltal, hogy egy relatíve autonóm szabályrendszert működtet. Tiisala szerint Dreyfusék kritikája arra irányul, hogy Foucault egy implicit és hatékony szabályrendszert posztulál. Ez nem igaz, ilyen szabályrendszerek létezését mindenki elismeri (pl. *langue*, bizonyos társadalmi normák). Dreyfusék kritikája, arra irányul, hogy az archeológia nem tudja elhelyezni tárgyát a többi társadalmi gyakorlat között: ”habár nondiszkurzív befolyások [...] folyamatosan behatolnak Foucault analízisébe [...] muszáj a diszkurzív gyakorlatok produktív erejét ugyanezen gyakorlatok regularitásaiban lokalizálnia” (Dreyfus et al. 1983, 84).

archeológiai vállalkozásra nézvést. Nem túlzás azt állítani - mint némely kutatók már meg is tették (Han 2002, 63; Sass 2008) -, hogy az archeológus ugyanazt a hibát követi el, mint amivel a szubjektumelvű, reflexív megközelítéseket vádolta, ti. összekeveri az empirikust a transzcendentálissal, a kondicionáltat a kondicionálóval. Ez a hiba megjelenik az archeológus ismeretelméleti pozíciójánál is: az a metadiskurzus, amelyet kezdeményez, nem lehet történelemfeletti, nyilván valamilyen diszkurzív formáció szabályainak engedelmeskedik. Annak ellenére, hogy az archeológia képes egy szubjektumot decentralizáló perspektívát kidolgozni, nem képes a saját fogalmait magyarázóerővel felruházni, mert azokat a nondiszkurzív gyakorlatokat, melyeket formálóerőkként ismer el, képtelen beleépíteni az elemzésébe. Ennek eredményeképp a pusztán diszkurzív szinten meglévő empirikus körülmények tűnnek föl transzcendentálisként. Továbbá, az archeológust módszertana attól is ellehetetleníti, hogy diskurzusának motivációját felmutassa, így egy látszólag történelemfeletti metadiskurzust hoz létre.

A leírásról az implicit normativitás szintjére ugrani tehát az archívumban nem lehetséges. Ezen a ponton több lehetséges út áll az archeológia előtt: vagy visszatér a szinkron rendszerek vizsgálatához, és lemondania a formálódás vizsgálatáról (mint ahogy *A szavak és a dolgok* tette), a dialektika prédájául hagyva azt, vagy a formálódás leírásánál megmarad a deskriptív szinten, vagy a diskurzus saját szintje helyett a diszkurzív és nondiszkurzív gyakorlatok, valamint intézményi struktúrák viszonyaira koncentrál. Foucault az utóbbi mellett döntött, eredményei pedig új megvilágításba helyezték a humántudományok pozícióját.

III. Genealógia

III. 1. Az igazság akarása

Foucault már egy évvel *A tudás archeológiájának* megjelenése után, a Collège de France-on mondott 1970-es beszédében elmozdult az archeológiai módszertől több ponton is. Magát a kifejezést nem is használta, valamint a fogalomkészletét se. Ehelyett a "kritikai leírásról" beszél, aminek az volna a szerepe, hogy "kijelölje és megkülönböztesse a rendezés, kizárás és ritkáság elveit a diskurzusban" (Foucault 1972, 234). A feltűnő különbség az archeológiához képest az, hogy ez egy tisztán szinkron elemzés. Azonban nem arról van szó, hogy Foucault visszatért volna *A szavak és a dolgok* módszeréhez, tehát a különböző *épistémè*-k pusztá leírásához, feladva az ambíciót, hogy magyarázatot adjon a változásra. A cél még mindig a transzformációk vizsgálata, azonban ezt a feladatot Foucault már a genealógiai elemzésnek szánja, mely "a diskurzus effektív

formálódásának sorozatait” állítja fel (uo.). Tehát nem lehetséges ugyanazon keretben tárgyalni a szinkron vetületben fennálló diszkurzív kapcsolatokat és ezek történelmi változását is.

Azért nem lehetséges, mert a hatalom kontrollt gyakorol a diskurzus felett³⁶ (Foucault 1972, 220). Foucault egyik legérdekesebb kijelentése a beszédben az, hogy ennek a hatalomgyakorlásnak a legfontosabb formája az igaz-hamis oppozíció. Ez két okból is magyarázatot igényel. Egyrészt, az igazság problémája az archeológust egyáltalán nem érdekelte³⁷, a horizontális kapcsolatok felfüggesztésével az is együtt járt, hogy ne *truth-claim*ekként tekintsen az állításokra, hanem eseményekként, pozitivitásokként³⁸. A másik probléma az, hogy az igazságra hatalmi relációkon kívülként gondolunk: az igazság történelemfeletti, változhatatlan és intézményektől független. Ezt hogyan tudnánk hatalomgyakorláshoz kötni? A válasz erre a kérdésre az, hogy Foucault-t nem az önmagában vett igazság érdekli, az “x vagy igaz vagy nem igaz” diszjunktív ítélet, hanem az igazság akarása mint történelmi jelenség, valamint az igazság akarásának a különböző diskurzusok igazságaihoz és hatalomhoz való viszonya. Az igazságnak eddig sok figyelmet szenteltünk, azonban Foucault arra akarja felhívni a figyelmünket, hogy a diskurzusainkat, melyek az igazságot célozzák, nem egy önmagában vett kíváncsiság hajtja. Ez az antropológiai állandó nem tud számot adni arról, hogy pontosan mely kérdések érdekelnek minket, és milyen módon próbáljuk megválaszolni őket. A diskurzust az igazság akarása hajtja, ami egy történelmi jelenség, és mindig érdekelt. Az igazság akarásának történelmi feltűnését Foucault (Nietzschét követve) a platóni diskurzushoz köti (Foucault 1972, 218). Előtte az ‘igaz’ diskurzusa a görög társadalomban az arisztokráciának volt a privilégiuma: a magasrangú emberek hívták magukat “igazaknak” (εσθλος), tehát ők bírtak valósággal, igazsággal (Nietzsche 1892, 7). Ez a rituális, performatív felfogás Platónnal változott meg, aki a megszólalás igazságát nem a performativitás, hanem az asszertálás szintjén határozta meg. Az igazság már nem a beszélő státuszának függvénye, hanem az állítás tartalmáé; ezzel az igaz diskurzus demokratizálódott (legalábbis elméletileg). Ennek

³⁶ Foucault itt még a vágyat is említi, de a deleuze-i vágyfogalom nem fog feltűnni a tényleges genealógiai analízisekben.

³⁷ vö. Han 2002, 86-87. Itt amellet érvel Han, hogy az *Archeológia* azáltal, hogy bevezeti a *savoir* és *connaissance* fogalmait, megteremti az állítások mint *truth-claims* elfogadhatóságának feltételeinek vizsgálatát. Ez védhető, azonban az archeológust az állítások tényleges létének feltételei érdekelték, és ebbe azok az idioszinkratikus állítások is beletartoznak, melyek nem voltak kiértékelhetőek. Ez abból passzusból is kiderül, melyet Han idéz a *Dits et Écrits*-ből ennél a résznél: “a *savoir* jelentősen különbözik a *connaissance*-tól [...] ez teszi lehetővé, minden adott fejlődési ponton, egy elmélet, egy vélemény, egy gyakorlat *megjelenését*” (Foucault, idézi Han 2002 87, kiemelés a szerzőtől). Az archeológia tehát többre vállalkozott az állítások jellemzése kapcsán, mint hogy elemezze, mitől voltak elfogadhatóak (ha azok voltak).

³⁸ Ez természetesen nem az igazság létének tagadását jelentette, ld. 27. jegyzet.

következtében az igaz diskurzus funkciója is megváltozott: előtte a költő-arisztokraták igaz diskurzusa félelmet és tiszteletet ébresztett az emberekben, igazságot osztott és jövendőt (Foucault 1972, 218), most már olyan dolgok leírására kell szorítkoznia, melyek hozzá képest külsőlegeseek.

Ez a funkcionális váltás felveti a kérdést, hogy egy adott tudományos diskurzus mennyire képes megfelelni ennek a követelménynek? Mennyire képes arra, hogy tárgyát, mint egy tőle függetlenül létező objektív valóságot megragadjon? Foucault már a korai archeológiai munkájával azt akarta bemutatni, hogy a humán- és társadalomtudományok számára ez egyáltalán nem sikerült (ezt szemlélteti *A szavak és a dolgok*). A genealógiai munkájával azt demonstrálja, hogy annak ellenére, hogy képtelenek egy objektív valóságot megragadni, ezek a tudományok mégis tudást termelnek, mégpedig olyan tudást, ami bizonyos társadalmi integrációs mechanizmusok működéséhez elengedhetetlen. Természetesen nem ő az első teoretikus, aki rámutat arra, hogy a humántudományok számára nem járható út az, ha tárgyukra úgy tekintenek, mint ami eleve adott, mert akkor hatalmi eszközzé válnak. Elég itt Horkheimer korai munkásságára hivatkoznunk (ld. pl. Horkheimer 1975, 242). Foucault érdeme az, hogy ő volt az első, aki ennek a folyamatnak a működési mechanizmusát és történelmét konkrét példákon keresztül részletesen és pontosan elemezte³⁹. Mi csak arra szorítkozunk, hogy azokat a gyakorlatokat, tehát politikai technológiákat általánosságban jellemezzük, melyekkel genealógiai korszakában foglalkozott.

Az igazság akarása a humántudományos diskurzusokban közvetlenül kapcsolódik bizonyos fegyvelmezési mechanizmusokhoz. Az a szabályrendszer, mely a diskurzuson belül metodológiai megkötésekkel léptet érvénybe, kapcsolódik ahhoz a hatalmi rendszerhez, mely a diskurzus igazságait hasznosítja. Egy pszichoterápiát például, akkor tekinthetünk sikeresnek, ha a páciens abban a keretben kezdi el értelmezni magát, amit a terápia kínál neki, és ezáltal jobban tud funkcionálni a társadalomban. Tehát már maga a társadalmi funkciója a terápiának, a normalizálás, ellehetetleníti a diskurzust attól, hogy rajta kívül álló entitásokról asszertáljon dolgokat. A normalizálás imperatívusza egy nonepisztémikus követelmény, azonban mégis belsőleges a diskurzushoz képest (Han 2002, 104). Ha egy adott betegség belekerül a DSM-be (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*), akkor a pszichiátriai diskurzus elkezd abban a keretben értelmezni bizonyos jelenségeket, ezen keresztül pedig a páciensek saját magukat.

³⁹ A *Felvilágosodás dialektikája* is egy olyan könyv munkálataiból nőtt ki, aminek valószínűleg valami hasonló célja lett volna, de aztán totális társadalomkritikává nőtte ki magát.

Mindenféleképpen létrejön egy visszacsatolási hurok, a DSM-ben található leírás specifikumaitól függetlenül (May 2011). Tehát a humántudományos diskurzusok állításai nem tekinthetők mentesnek a performativitástól. Bizonyos értelemben egy köztes esetet jelentenek a performatív és asszertív, költői és platóni igazság között; tudás és hatalom egy specifikus módon artikulálódik egymáson ezekben a diskurzusokban. Ezeket a konfigurációkat nevezzük tudás/hatalom mátrixoknak.

Hangsúlyozandó, hogy annak dacára, hogy Foucault átveszi Nietzsche-től az “igazság akarásának” tézisé, ez más jelentést kap nála, mint Nietzsche-nél. Az igazság akarása Nietzsche-nél a hatalom akarásának egy fogyatékos formája, vagyis inkább “negatív elhajlása” (Han 2002, 97), és ezt az oppozíciót Foucault nem vezeti be a saját elméletébe. Éppen ezért nem is használja a “hatalom akarása” kifejezést a fő szövegeiben. Őt a tudás és hatalom dinamizmusa foglalkoztatja, a tézis, melyet átvesz Nietzsche-től, a következő: “A megismerés mindig alávetett, függésben van, [aziránt érdeklődik], ami képes felkelteni a figyelmét annak az ösztönnek vagy ösztönöknek, melyek uralkodnak fölötte” (Foucault, in Kremer-Marietti 1976, 196). Tehát egy állítás *truth-claimként* való kiértékelhetősége nem pusztán episztémikus, hanem politikai kérdés is, elemeznünk kell azt is, hogy milyen hasznot hajt egy adott diskurzus, milyen nem-tudományos aktorok és hogyan kondicionálják. A genealógia célja azoknak a hatalmi viszonyoknak a leírása, melyek a diszkurzív viszonyoktól elválaszthatatlanok, és amelyek Foucault egész archeológiai korpuszát kísértették. Tudás és hatalom ezen konfigurációit vagy mátrixait a politikai technológiákhoz tartozó különböző *dispositifok* működtetik. A következőkben ezeket jellemezzük.

III. 2. A *dispositif* mint a tudás történelmi lehetőségfeltétele

Ahhoz, hogy egy megszólalás kiértékelhető legyen, mint potenciálisan igaz állítás, ahhoz grammatikailag és logikailag jólformáltnak kell lennie. Azonban nem minden állítás kerül kiértékelésre egy adott diskurzuson belül, ami ezeknek a kritériumoknak megfelel. Van még egy további szűrőrendszer is. A diszciplínák történetében kimutatható egy, a *truth-claimeket* kormányzó rendszer, mely hozzájárul a diskurzusok intelligibilitásához, azonban maga nem logikai és nem is nyelvi természetű. Ez a rendszer történelmi, változó és intézményes. Azok az állítások, melyek ezeknek a szabályoknak megfelelnek, “benne vannak az igazban”⁴⁰ (Foucault 1972, 224). Tehát az, hogy egy állítás igaz-e, és hogy benne van-e az igazban, két különböző dolog.

⁴⁰ Foucault tehát teljesen más értelemben használja a canguilhem-i fogalmat, mint mestere (vö. II. 3.).

Az elfogadhatóságnak a rendszerében akár pár tíz év alatt radikális változások tudnak lezajlani a diszciplínák történetében (pl. az orvostudomány a 18. sz. végén) (Foucault 1980, 112). A kérdés az, hogy ez minek a tünete: milyen szinten történik törés, mi kormányozza a rendszert?

Az “igazban levés” analízise már nem állítások családjainak mint események eloszlási rendszerének vizsgálatát jelenti. Először azt kell elemeznünk, hogy mely megjelent állítások kerülnek ténylegesen kiértékelésre egy adott diskurzusban, és melyek nem. Ez a váltás, ha csak a diskurzusok szintjének elemzésénél maradnánk, különböző diszkurzív *langue*-ok rekonstruálásához vezetne, tehát a “kritikai leírást” egy strukturalista elemzéshez tenné hasonlatossá. Például, ha a Mendel féle elméletnél maradunk, melyet Foucault hoz föl példaként (Foucault 1972, 124), az archeológiai elemzésnek célja volna megválaszolni azt a kérdést, hogy miképp tűnhetett fel egyáltalán ez az elmélet a növények örökölhető tulajdonságairól egy olyan biológiai diskurzusban, ami teljesen más objektumokkal, koncepciókkal stb. dolgozott? Milyen formálódási szabályok tették lehetővé, hogy ilyesmi megtörténjen? Az archeológia az állítást “feltűnésének egzakt egyediségében ragadja meg” (Foucault 1972, 28). Az elfogadhatóság elemzése annál a pontnál megállhat, hogy Mendel elmélete (annak ellenére, hogy igaz volt) nem volt benne az igazban, éppen azért, mert teljesen más dolgokról és máshogy beszélt, mint a többi botanikus. Természetesen ezután azt is meg kéne határoznunk, hogyan hatnak vissza a *langue*-ra az elfogadott állítások, tehát milyen visszacsatolási hurok létezik a *parole* és a *langue* között, és ezzel már túlmentünk egy klasszikus strukturalista elemzésen. Azonban Foucault nem az effajta visszacsatolási hurkokra kíváncsi. A genealógust nem az egyáltalában vett diszkurzív szabályok érdeklik (amelyek minden tudományos diskurzusban jelen vannak), egy olyan visszacsatolási hurokra kíváncsi, ami nem a diskurzushoz tartozik, hanem a *dispositif*hoz. A *dispositif* diszkurzív és nondiszkurzív gyakorlatokat, valamint ezek intézményi hátterét foglalja magába. A diszkurzív szinten elfogadott állítások a nondiszkurzív szintre vannak kihatással, amelyek aztán visszahatnak a diszkurzívra. Ezzel a módszerrel vizsgálható azoknak a diskurzusoknak az intelligibilitása, melyek a legközvetlenebből kapcsolódnak bizonyos modern politikai technológiákhoz (pl. kriminológia, pedagógia, pszichoterápia).

A *dispositif*ban diszkurzív és nondiszkurzív gyakorlatok egymástól elválaszthatatlanok és egymásra nem redukálhatóak, benne tudás és hatalom viszonya nem külsőleges (Foucault 1978b, 98; Foucault 1995, 27), egy mátrixot alkotnak. Ez alatt nem azt kell értenünk, hogy ezen tudományok minden vetületének közvetlen hatalmi effektusa volna. A *dispositif*ok elemzése nem

meríti ki a diszkurzív gyakorlatok elemzését. A célunk azonban nem maguknak a diszkurzív gyakorlatoknak az elemzése, hanem annak vizsgálata, hogy a diskurzusokból kiolvasható racionalitásformák milyen funkciót töltenek be bizonyos nondiszkurzív gyakorlatok rendszerében (tehát hogyan írnak elő szabályokat valamilyen cél elérésére vonatkoztatva), és hogyan alakítják ki az "igazban levés" területét (tehát hogyan határozódik meg tárgyak egy bizonyos területe, melyekkel kapcsolatban *truth-claim*eket lehet tenni) (Foucault 2007, 453). A funkcionalitás és elfogadhatóság tengelyei egymástól elválaszthatatlanok: Az "igaz" *locusa* mindig egy *dispositif*. A racionalitásformáknak és diszkurzív objektumoknak *dispositifokhoz* való rendelése a történelmi nominalista módszer kiteljesedéseként értékelhető. Ezen a ponton azonban érdemes visszatérnünk az igazság kérdéséhez. Ha csak a *dispositifokon* belül képes az "igazban levés" terepe meghatározódni, akkor hogyan hivatkozhatunk egyáltalán egy hagyományos igazságkonceptióra, mint ahogyan azt Foucault több helyen is teszi (pl. Foucault 1972, 224; Foucault 1978b, 55)? Úgy tűnik, hogy a genealógiai módszer olyan ellentmondásokba bonyolódik, amit csak egy új igazságelmélettel lehetne orvosolni. Azonban ezt a következtetést nem feltétlenül kell elfogadnunk. Mint látni fogjuk, a genealógiai elemzést bizonyos politikai technológiák effektusai foglalkoztatják, valamint az a kérdés, hogy milyen szerepet játszottak a humán- és társadalomtudományok ebben. Ha az elemzésünket erre a területre korlátozzuk, nincs szükségünk egy átfogó igazságelméletre⁴¹.

Foucault azzal a lépéssel, hogy *dispositifokhoz* rendeli a humán- és társadalomtudományokat, rámutat, hogy "ezen tudományágak fejlődése semmiféleképp nem választható el a hatalomgyakorlástól" (Foucault 1988, 106). Az, hogy az "ember" mint humántudományos probléma kérdése egyidős a test politikai problémájának kérdésével, nem véletlen egybeesés, hanem ezeknek a *dispositifoknak* a működéséből következik. Ezt nem úgy kell értenünk, hogy a humántudományok bizonyos fegyelmező intézmények pusztán derivátumai lennének. Inkább interdependenciáról van szó. A humántudományok csak azért tudtak olyan mértékű változást okozni a diszkurzív kapcsolatokban olyan sok területen, mert a diskurzusaik végig össze voltak kapcsolva a fegyelmező hatalom politikai technológiájával, a testek szabályozásával. A testek ezen szabályozása

⁴¹ Ez az igazságelmélet feltehetően egy (neo)pragmatista perspektívából kiindulva kidolgozható lenne (vö. Rorty 1994).

“...tudásviszonyok meghatározott bevonását igényelte a hatalmi viszonyokba; a szubjektiváció és objektiváció egymást átfedő technikáit tette szükségessé; az individualizáció új eljárásait hozta magával. [...] A megismerhető ember (lélek, individualitás, tudat, viselkedés, bárhog is nevezzük) az objektumhatása ennek az analitikus invesztálásnak, ennek az uralás-megfigyelésnek.”⁴² (Foucault 1995, 305)

A testek szabályozásának folyamatában az “objektiváció” arra a folyamatra utal, amiben a testek tudás objektumaivá válnak, a “szubjektiváció” (*subjectivation*) fogalma pedig egyszerre utal az alávetésre, módszeres kényszerítésre és a szubjektumformálás folyamatára (tehát a szubjektum egy alávetés internalizálásának eredménye (Foucault 1980, 97)). Szubjektiváció és objektiváció egymásra vannak utalva és egy spirálmozgást hoznak létre.

A *dispositif*okat mindig effektusaik felől vizsgáljuk (Foucault 1980, 97). Az elemzésünk fókuszában a következő kérdések állnak: hogy formálja és rendezi el a *dispositif* szubjektumokat a politikai invesztálás által? Milyen tudást előfeltételez ez az invesztálás, valamint milyen tudást eredményez (tehát hogyan hatnak az igaznak elfogadott állítások a nondiszkurzív gyakorlatokra)? Ezzel az elemzéssel tudjuk a spirálmozgást leírni. Ez nem reflektált a *dispositif*ot működtető szubjektumok számára, bizonyos értelemben a megismerő szubjektum is a *dispositif* termékének tekinthető (Foucault 1995, 27-28). Tehát a szubjektum a genealógiában is decentralizált pozícióban marad. Mielőtt még bemutatnánk a *dispositif*ok spirálmozgását, azt fogjuk tárgyalni, hogy milyen ismeretelméleti pozícióból kezdeményez diskurzust a genealógus, hogy mi a diskurzusának funkciója, és hogy ezek hogyan függenek össze.

III. 3. Genealógia mint a jelen történelme

A genealógiai elemzés nem a teljes semlegesség és az abszolút leválasztottság ismeretelméleti pozícióját vallja, mint az archeológus, és ez előnyére válik. Az utóbbi esetében egyáltalán nem világos, mi teszi a metadiskurzusát lehetségessé, ha egyszer állításai saját korának egy diszkurzív formációjához tartoznak, mely formáció olyan formálódási szabályokat követ, amikre *ab ovo* képtelen reflektálni. Habár az archeológus talán soha nem volt annyira semleges, mint amilyenek mutatkozott. A *tudás archeológiájában*, az archívumot tárgyaló rész végén Foucault az archívum lehetőségeinek uralásáról kezd beszélni, amit az tesz lehetővé, hogy az archeológia “kiragad bennünket folytonosságainkból” (Foucault 2001, 170). Ezt a passzust Deleuze “döntő

⁴² Azért nem a magyar fordításból idézünk, mert az kevésbé megbízható, mint az angol (ld. Klaniczay 1991).

jelentőségűnek” tartja (Deleuze 2014, 131), de a könyv kontextusán belül nehezen értelmezhető. Arra a kérdésre, hogy pontosan milyen folytonosságokból kell az archeológiai leírásnak kiragadnia minket, pontos választ a genealógiai perspektíva ad, mégpedig azzal, hogy felteszi, hogy a szubjektumok politikai technológiák termékei. Ezzel a lépéssel elkötelezetté válik a jelen problémái iránt.

A genealógia azáltal ragad ki bennünket folytonosságainkból, hogy ”eseményszerűvé” teszi azokat a jelenségeket, amelyeket valamilyen kontinuitásba foglalva szoktunk értelmezni, tehát antropológiai állandókkal vagy transzhistorikus mozgatórugókkal szoktunk magyarázni (pl. az örültek mentális betegként való kezelése vagy a bűnözők elzárása) (Foucault 2007, 450). Ebből következően a genealógiai munkának az a célja, hogy a ”jelen történelmének” egy szeletét írja le (Foucault 1995, 31), ami nem saját kategóriánk anakronisztikus múltba vetítését jelenti⁴³, hanem azt, hogy a jelen problémáiból kiindulva, a történelmet felhasználva fogalmazunk meg társadalomkritikát. Azt a tényt, hogy a börtön intézménye a test egy politikai technológiájának részét képezi, Foucault nem a történelemből desztillálta, hanem a jelenből (Foucault 1995, 30).

Ez önmagában véve nem egy különlegessége a foucault-i projektnek, minden hegelianus módszer erre épít. Azonban a genealógia kifejezetten antihegelianus. Többször is hangsúlyozza Foucault, hogy a 20. század kérdése nem az, hogyan lehet az ember jobb hegelianus, hanem az, hogyan lehet nem hegelianus (Foucault 1978a, 218)? Ennek megfelelően módszere nem törekszik arra, hogy a kontingenset és a szükségszerűt, a partikulárisat és az univerzálisat szétszálazza: a történeti szükségszerűség semmilyen modelljét nem adja Foucault, és univerzális normativitásról sem beszél. Foucault a történelem intelligibilitását nem dialektikai vagy szemiotikai viszonyok szintjén, hanem kizárólag stratégiai viszonyok szintjén keresi (Foucault 1980, 114-5). Így kell értenünk, mikor azt mondja, hogy ”el kell fogadnunk a véletlen mint kategória bevonását az események produkálásában” (Foucault 1972, 231). Ez nyilvánvalóan felveti azt a kérdést, hogy milyen társadalomkritikát enged meg az a módszer? Mint Takács rámutat, kritikai potenciálja a foucault-i projektnek annyiban van, amennyiben demonstrálni tudja, hogy azok a dolgok, melyeket eleve adottnak veszünk, történelmileg kontingensek, és ezáltal egy lehetséges mozgásteret nyit fel, tehát kritikájában a történelmi kontingencia a jelen alternatíváit közvetíti (Takács 2023, 151). Az,

⁴³ A történelmi nominalista módszer pont ezt akarja megakadályozni. Ez a módszer tulajdonképpen nem is tartozik *par excellence* a genealógiához, hanem inkább általánosságban véve a történelemkutatáshoz. Veyne az esszéjében végig amellet érvel, hogy minden történésznek nominalistább álláspontra kéne helyezkednie (Veyne 1997), ami nem egyenlő azzal, hogy minden történésznek genealógiákat kéne írnia.

hogy a múlt csak alternatívát közvetít, azt is jelenti, hogy Foucault - a kritikai elmélet legjobb hagyományaihoz hűen -, nem bocsátkozik a jövőre vonatkozó találgatásokba, célja pusztán a jelen diagnózisát nyújtani.

A genealógia olyan szubjektumok tudásaiból indul ki, melyeket általában figyelmen kívül hagyunk (pl. fegyenc, pszichiátriai beteg). Ezen szubjektumok tudása lokális és oppozícióban áll mindennel, ami körülötte van. Ez nem ennek a tudásnak a gyengeségét mutatja, hanem éppen ellenkezőleg, az erejét, mert a "harcok történelmi tudását" mutatja fel (Foucault 1980, 83). A genealógus nem próbálja ezeket a tudásokat egy általános elméletbe illeszteni, tehát nem próbálja rekonstruálni a modern szelfet mint olyat, hanem csak bizonyos szubjektivitásformák létrejöttét elemzi azáltal, hogy *dispositifok* működéséhez rendeli őket. A munka tehát ott folytatódik, hogy a politikai technológiáknak a történelmét kezdjük vizsgálni, amelyek a szubjektumokat kitermelték, különös figyelmet szentelve annak a tudás/hatalom mátrixnak, amelyet működésük megkövetel. Mivel kifejezetten a technológiák történelme érdekli a genealógust, ezért két dologra nem kell törekednie. Egyrészt nem kell minél pontosabban leírnia azokat az intézményeket, amelyekben az adott technológiák megjelennek (Foucault 1995, 139). A genealógia számára csak a fegyelmezési aspektusuk releváns, de a funkciójuk nyilvánvalóan nem merül ki ebben (az iskola, például, megtanítja a gyerekeket olvasni, tehát oktatási funkciója is van, de ezt csak annyiban tudja betölteni, amennyiben fegyelmezi is a gyerekeket⁴⁴). Másrészt, a genealógusnak nem kell a technikákat, melyekben a technológia megjelenik, egy szerves egész részeként tételeznie. A gyakorlatok, melyekben a technológia manifesztálódik, periférikusak abban a korban, amelyben megjelennek. A technológia lokális problémákra adott lokális válaszok összességét jelentik; a *dispositifok* a hatalom egyfajta mikrofizikáját működtetik (Foucault 1995, 26). Például, a közoktatás intézménye abból a lokális problémából bontakozott ki, hogy azok a szegény gyerekek, akiket a szüleik nem tudtak úgy felnevelni, hogy gazdaságba integrálódjanak, felnőve problémát jelentettek a hatalomnak (kéregetés, iszákosság) (Foucault 1995, 210). Innen kiindulva vált később a közoktatás a társadalom működése szempontjából meghatározóvá. Tehát a technikák lassan teljesen átalakítják a legfontosabb szektorok működését, mint az ipari termelés, a tudástermelés és a háborús gépezet (Foucault 1995, 211). Azok a megoldások, melyeket lokális problémák

⁴⁴ Pontosabb megfogalmazásban: történetileg az iskolák mindig úgy lettek kialakítva, hogy oktatási funkciójuk betöltése egy erős fegyelmezési mechanizmus működésétől függött.

megoldására a végeken fejlesztettek ki, egy öngerjesztő folyamatban általános társadalomszervezési elvvé állnak össze (Foucault 1995, 209).

Mindebből az következik, hogy a genealógia számára a nagy elbeszélésekbe nem illeszkedő, a szervezett, intézményesített diskurzus által figyelmen kívül hagyott történelmi források fontos szerepet fognak játszani. Ezek más racionalitásformákat mutathatnak fel, mint ami dominánssá vált. Gondolhatunk itt például a 18. századi francia büntetőjogi elméletek reformátoraira, akik közül egyik sem szánt főszerepet a börtönnek, ami mégis a 19. századi büntető törvénykönyvben a büntetés általános formájaként szerepel (Foucault, in Kremer-Marietti 1976, 207-208). Ezek ugyanúgy a "harcok történelmi tudását" mutatják fel, mint pl. a fegyenc racionalitásformája⁴⁵. A genealógus a figyelmen kívül hagyott szubjektumok diszkvalifikált tudásának és a figyelmen kívül hagyott források elfeledett tudásainak a stratégiai kombinálására törekszik (Takács 2023, 156). A genealógia és a hagyományos történetírás között tehát döntő a perspektíva különbsége: a genealógia lokális tudásokat kutat, amelyeket az intézményesített diskurzusok centralizáló erői nem tudnak annektálni, mindezt emancipatorikus céllal (Foucault 1980, 83-85).

Tehát a genealógia egy diagnosztikus vállalkozás, melynek a funkciója az, hogy a jelen problémáiból kiindulva a jövő lehetőségei felé mutat azáltal, hogy problémáinkat politikainak és történelminek mutatja be. Ha innen közelítjük meg, akkor érteni fogjuk, mire gondol Foucault, mikor genealógiai projektjét fiktívnek nevezi:

"Teljesen tisztában vagyok vele, hogy soha nem írtam semmi mást, csak fikciót. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az igazság ennél fogva hiányozna. Számomra úgy tűnik, hogy a fikció számára lehetséges az, hogy igazságban működjön, hogy a fikcionális diskurzus az igazság effektusait hozza létre, és hogy ezt elősegítse, az igaz diskurzus létrehoz vagy "gyárt" valamit, ami még nem létezik, tehát "fikcionál" valamit." (Foucault 1980, 193)

A genealógia, az archeológiával ellentétben, interpretációként tekint magára. A történelem interpretációjának segítségével a genealógiai diskurzus az igazság effektusait hozza létre, melyek küzdelmek eszközeiként szolgálhatnak az elnyomás ellen (Foucault, idézi Han 2002, 103). Ezért el kell utasítanunk Hannak azt a megállapítását, hogy a foucault-i genealógiából hiányzik a "dionüszoszi elem" (Han 2002, 97-98). A genealógus a szelfből indul ki, majd azt, mint

⁴⁵ Másrészt a figyelmen kívül hagyott források esetenként jobban tudják demonstrálni azt a racionalitásformát, ami elterjedt. Itt gondoljunk például Bentham Panoptikon tervére, mely, annak ellenére, hogy soha nem valósították meg, jól illusztrálja az láthatóságnak azt az új politikáját ('panopticismus'), ami valóban elterjedt.

fegyelmező mechanizmusok termékét elutasítja, és a történelmi interpretáción keresztül lehetőséget kínál a szelfből való kilépésre, az eksztázisra (*ἔκστασις*). Ezt mindenképp dionüszoszi elemnek kell tekintenünk.

A foucault-i projekt tehát kétszeresen kritikai: azáltal, hogy rámutat a tudás lehetőségfeltételeire, politikai kritikát fogalmaz meg. Ezek a következőképp kapcsolódnak össze: a szubjektumokról való tudás történelmi lehetőségfeltételei olyan *dispositifok*, melyek a szubjektumot a szubjektíváció-objektíváció spiráljában kitermelik. Ezen *dispositifok* létrejötte kontingens folyamatok eredménye, és működésük a megfelelő stratégiával befolyásolható. Azáltal, hogy a szubjektumot *dispositifokhoz* rendeljük, egy olyan problémát aktualizálunk újra politikai problémaként, melyre a *dispositifok* működése miatt technikai problémaként tekintettünk (pl. bűnözés kérdése a rendőrség, kriminológia és a börtön problémája). A következőkben közelebbről megvizsgáljuk a fegyelmező hatalom *dispositifjainak* működését.

III. 4. A láthatóság mint a fegyelmezés előfeltétele

Ahhoz, hogy a fegyelmezés politikai technológiájának spirálmozgása elindulhasson, legelőször láthatóvá kell tennünk a testeket:

“A fegyelmezés gyakorlata előfeltételez egy mechanizmust, mely a megfigyelés eszköze által kényszerít; egy apparátust (*dispositif*), melyben azok a technikák, melyek a látást lehetővé teszik, a hatalom effektusait hozzák létre, és amelyben, ezt megfordítván, a kényszerítés eszközei azokat, akiken alkalmazva vannak, tisztán láthatóvá teszik. Lassan, a klasszikus kor során, látjuk az emberi sokaság ‘obszervatóriumainak’ felépülését, melyeket a tudománytörténet kevés jó szóval illet.”
(Foucault 1995, 171)

Ez a jelenség a “láthatóság politikájának” teljes megfordítását jelentette a szuverén hatalomgyakorláshoz képest. A szuverén hatalmat az érdekelte, hogyan tudja saját magát minél effektívebben láthatóvá tenni, ettől függött a sikeressége (ld. grandiózus építészeti megoldások, ítéletvégrehajtás mint látványosság stb.). Azonban a 18. században egy sor olyan lokális probléma jelent meg, ami egy olyan hatalmat igényelt, ami maga potenciálisan lát mindent, miközben a megfigyelték számára látatlan marad. Mind a kórházak, börtönök, ipari kapitalisták, iskolák stb. a megfigyelés egy effektív módját igényelték működésükhöz és annak javításához. Ez a térelosztás és a testek elrendezésének egy új módját igényelte.

Ennek a logikáját a legjobban a Panoptikonnal lehet szemléltetni. Ez az épület egy köralakú főtoronyra és egy perifériás, szintén köralakú épületre oszlik, melyek között egy belső udvar terül

el. A külső épület megannyi cellára van felosztva, és mindegyik cellának van egy belső udvar felé eső ablaka, amelyen keresztül a főtoronyból állandóan megfigyelhető. A Panoptikon a hatalom laboratóriumának tekinthető: “a megfigyelési mechanizmusainak köszönhetően nő a hatékonysága és a képessége arra, hogy behatoljon az emberek viselkedésébe” (Foucault 1995, 204). Hangsúlyozandó, hogy nem magának a folyamatos megfigyelésnek a lehetősége volt a lényege Bentham tervének, hanem az, hogy milyen effektusokat tud eredményezni, ha az elítéltek tisztában vannak ezzel: “maga a tény [...], hogy az ember mindig látható, tartja meg a fegyelmezett egyént az alávetésében” (Foucault 1995, 187). A cél az, hogy az elítéltek internalizálják a megfigyelést, és ezáltal a saját viselkedésüket szabályozzák. A láthatóságnak ez az új politikája, a “panopticismus” így egy olcsó és ténylegesen folyamatos kontroll feltételrendszerét volt képes létrehozni (ellentétben a szuverén hatalommal, ami kevés helyen képes magát reprezentálni, és ha megteszi, az költséges) (Foucault 1980, 155). A megfigyelés teszi lehetővé szubjektíváció-objektíváció spirálmozgását: “a tudás a hatalom előretörését követi, a tudás új objektumait fedezve föl minden felületen, ahol a hatalom gyakorlására sor kerül” (Foucault 1995, 204).

A minél nagyobb mértékű láthatóság imperatívusza, a panopticismus politikájának előretörése azzal az előfeltevéssel függött össze a korban, hogy a minél nagyobb publicitás által az emberek egymást és saját magukat fogják regulálni, így egy olcsó, hatékony és demokratikus hatalomgyakorlás jön létre (Foucault 1980, 153). A hatalomnak meg kell oszlania a társadalmon belül, végeredményben senkinek sem kell, senkinek sem szabad a főtoronyban lennie. Vagy, ami ugyanazt jelenti, a főtoronyt is meg kell figyelni: a Panoptikonban minden személynek a potenciális megfigyelhető pozícióban kell lennie (Foucault 1980, 158). Ez a fegyelmező hatalom működését gépszerűvé teszi. Ez azonban egyáltalán nem vezetett manipulálhatatlan közvéleményhez vagy demokratizált relációkhoz, mint azt sokan remélték: A láthatóságot kiépítő és kiaknázó technológia a burzsoázia törvényhozó hatalmát egészítette ki. A láthatóság elve egy fegyelmező társadalom kiépüléséhez járult hozzá (Foucault 1995, 216), a fegyelmező hatalom gyakorlása nem demokratikus és nem publikus.

III. 5. A szubjektíváció és objektíváció spirálmozgása

A fegyelmező hatalom nem ismer autonóm individuumokat (önálló, oszthatatlan egyéneket), működése mindig a test kontrollálására törekszik, és ehhez fel kell azt osztani egy, az ő céljainak megfelelő szempontrendszer szerint (testtartás, beszéd, szexuális viselkedés stb.). Miután

láthatóvá tette a testet, a szempontrendszere és a megfigyelései alapján regularitásokat állapít meg a teljesítményében. A fegyelmező hatalom elvárásait a megfigyelt regularitások határozzák meg, ha ennek az elvárásnak a szubjektum nem felel meg, büntetendő. Tehát maga a regularitásnak való nem megfelelés minősül kihágásnak: “egy fegyelmező rezsimben a büntetés egy kettős jogi-természetes hivatkozást foglal magába” (Foucault 1995, 179).

A büntetés célja a teljesítmény növelése. Ehhez a teljesítmény mérésére alkalmas skálákat kell létrehozni, és egy ahhoz tartozó motiválási rendszert (ami jutalmazást és/vagy büntetést foglal magába). Ezzel a felosztási szempontrendszerrel és teljesítménymérő skálával konstituálja a fegyelmező hatalom annak a diskurzusnak az ‘igazban levését’, mely a szubjektumokról magukról hoz ítéletet (természetükről, potenciáljukról) (Foucault 1995, 181). A diskurzus ítéleteit a szubjektumoknak internalizálniuk kell, és arra kell törekedniük, hogy a regularitásoknak megfeleljenek. A fegyelmező hatalom tehát normalizál. Ez nem pusztán homogenizálást jelent, mint látni fogjuk, mert minél pontosabban tud mérni, az elkülönítésnek annál több pontját tudja regisztrálni (Foucault 1995, 184). A megfigyelés és a normalizáló diskurzus a vizsgálat (*examen*) technikájában adódik össze, benne

“...kombinálódik a hatalom ceremóniája és a kísérlet formája, az erő bevetése és az igazság megállapítása. A fegyelmezés eljárásainak szívében, a vizsgálat valósítja meg az alávetését azoknak, akik objektumokként vannak észelve, és az objektivációját azoknak, akik alá vannak vetve.” (Foucault 1995, 184-185)

A tudás- és hatalmi viszonyok ezen “egymásra vetítése” lehetővé teszi a tudás kivonatolását, valamint azt is, hogy ez a tudás politikai invesztálássá alakuljon. A vizsgálat az előzetesen megadott szempontrendszer alapján az individuális tulajdonságokat összehasonlíthatóvá teszi, így a test teljesítménye intelligibilissé válik. Példának felhozhatjuk az iskolai vizsgáztatást.

Azáltal, hogy az autonóm individuumot tagadja, a fegyelmező hatalom képes a testet annak partikuláris tulajdonságai szerint megragadni és formálni. Ezt az teszi lehetővé, hogy ekvivalenciákat állít fel, komparatív méréseket végez, és a szubjektumot mint különböző halmazok metszéspontját képes azonosítani. Tehát a fegyelmező hatalom potenciálisan nagyon is érzékeny az individuális különbségekre, amennyiben azok a művelet szempontjából relevánsak. Más szóval, egyfajta ‘kombinatorikus individualitást’ hoz létre (Foucault 1995, 192). Ezáltal a hatalom használata a testen a lehető leggazdaságosabb és leghatékonyabb tud lenni, és effektusait is a lehető legpontosabban lehet mérni. Ebből következően, valaki minél pontosabban van individuálva ezen

fegyelmező *dispositifok* által, annál mélyebben alá van vetve a hatalmi relációknak. Így működik ezekben a *dispositifokban* az objektiváció és szubjektiváció spirálmozgása. Ebben a keretben kell értelmeznünk Foucault azon kijelentését, hogy “az igazság akarása [...] elveszíti a korlátozás minden érzését és az igazságra való minden jogot a tudás szubjektumának elkerülhetetlen feláldozásában” (Foucault 1977, 164).

IV. Konklúzió

Foucault mind archeológiai, mind genealógiai korszakában egy kritikai vizsgálódást hajt végre, ami a tudás történelmi lehetőségfeltételeit keresi. Az archeológia elemzési stratégiája az volt, a különböző diszkurzív gyakorlatok önállóságának posztulálásából indult ki. Az archeológia elismerte, hogy ezek a gyakorlatok funkcionális kapcsolatban állnak más társadalmi gyakorlatokkal, de az egyetlen viszony, amit ezek között a szintek között meg akart állapítani, azok az artikulációs viszonyok voltak. Ez azt jelentette, hogy a kauzális viszonyok és visszacsatolási hurkok vizsgálata helyett csak annak megállapítására törekedett, hogy milyen nondiszkurzív gyakorlatok és intézmények találhatók a tudományos diskurzusok közvetlen közelében. Az archeológia egy általános cselekvésemélet részeként a diszkurzív gyakorlatok inherens mozgástörvényeit, *differentia specificáit* kutatná, valamint a módokat, ahogy artikulációs lehetőségeit nyithatnak fel. A diszkurzív gyakorlatok önállósága másrészt a diskurzusban résztvevő szubjektumok szándékaitól való függetlenséget jelentette. Maguk a diskurzusok határozzák meg, hogy a bennük szereplő objektumok, szubjektumpozíciók, koncepciófelhasználási módok stb. milyen görbe szerint variálódhatnak. A szubjektumok elméjében reflektált kapcsolatok nem egyenlőek a diszkurzív kapcsolatokkal, melyek a szubjektumok számára áttekinthetetlenek, ámde meghatározzák a diskurzus folyását.

Ebből következően Foucault egyik célkitűzése az, hogy felfüggesse a szubjektumok fejében reflektált kapcsolatokat, és a teljes fogalomkészletet, melyek összefüggenek vele, egy olyan nomenklatúrára cserélje le, mellyel az állítások mint események eloszlása és alkotóelemeik időbeli változása vizsgálhatóvá válik. A másik célkitűzése az, hogy érveljen amellett, hogy az így kapott állításcsaládokban minden időpillanatban az éppen megfigyelhető objektumok, szubjektumpozíciók koncepciók stb. korrelátumai a szubjektumok megszólalásai számára *a priori* normákként funkcionálnak. Tehát a diskurzusok formálódási regularitásai az állítások történelmi lehetőségfeltételeiként veendőek. A probléma ezzel a számadással egyrészt abból a feszültségből

adódik, hogy az archeológus a funkcionális kapcsolatok szintjén meglévő kauzális viszonyokat felfüggeszti, miközben azt vizsgálja, milyen inherens kauzális viszonyok állnak fenn a diskurzusokon belül, másrészt abból, hogy az archeológus ismeretelméleti pozíciója nem kerül tisztázásra a módszertanban.

Foucault kritikai elemzése genealógiai korszakában is a történelmi körülményeket kutatja, melyek a diskurzusok lehetőségfeltételeiként szolgálnak. A genealógiai a vizsgálódás a diszkurzív formációk vizsgálata során az archeológia bizonyos módszertani alapvetéseire épít. Ilyennek tekinthetjük például a szubjektumok számára reflektált viszonyok felfüggesztését, és a diszkurzív interszekciók elemzését (pl. különböző fegyelmező *dispositifokhoz* tartozó diskurzusok köztes terei). Mindazonáltal, azzal a lépéssel, hogy az igazság akarását állítja elemzésének középpontjába, Foucault nagy mértékben átalakítja a módszerét. A genealógia kifejezetten a politikai-történelmi funkciójuk felől közelítve vizsgálja a diszkurzív formációkat (Dreyfus et al. 1983, 117), tehát megpróbálja egy *dispositifba* illeszteni őket. Ez nem az archeológia azon posztulátumának tagadása, hogy a diskurzusoknak volnának inherens mozgástörvényei, hanem pusztán módszertanának tagadása. Habár Dreyfusék kritikája az archeológia ellentmondásairól helyes, nem kell elfogadnunk azt az végkövetkeztetésüket, hogy “maga az állítás, hogy a diskurzus szabályok által vezérelt, ellentmond az archeológus projektjének” (Dreyfus et al. 1983, 83). A genealógia eredményeinek fényében vissza lehetne térni az archeológia kérdéséhez. Maga Foucault is úgy nyilatkozott egy interjújában, hogy a humántudományok archeológiájának a testek politikai invesztálásán kell alapulnia (Foucault 1976, 111). A diszkurzív objektumok nondiszkurzív gyakorlatokhoz való rendelésével a genealógia a történelmi nominalizmust továbbfejleszti. Foucault volt az első, aki bizonyos diszkurzív gyakorlatok és politikai technológiák között fennálló kapcsolatokat és visszacsatolási hurkokat képes volt pontosan meghatározni. Ez lehetővé teszi, hogy projektje a kényszerítő társadalmi integrációs mechanizmusok kritikájaként is működjön, valamint a humántudományos diskurzusok kritikájaként is, melyek tudásait ezek a mechanizmusok lehetővé teszik és felhasználják. Azzal, hogy a genealógia társadalomkritikai vetületet nyer, a geneológus ismeretelméleti pozíciója is tisztázódik. Összegzésképpen kijelenthetjük, hogy noha vannak alapvető különbségek a perspektíváik és a problémafelvetéseik között, a genealógia bizonyos értelemben az archeológia örökösének tekinthető, eredményei pedig felhasználhatóak volnának arra, hogy az archeológiát újra gondoljuk.

Bibliográfia:

- Angermuller, Johannes. (2014). *Poststructuralist Discourse Analysis: Subjectivity in Enunciative Pragmatics*. Springer.
- Balibar, Étienne. (2018). 'Being in the True?' Science and Truth in the Philosophy of Georges Canguilhem. *Décalages*, 2(2).
- Culler, Jonathan. (1976). *Saussure*. Collins.
- Deleuze, Gilles. (1988). *Foucault*. University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles. (2014). Dispositif (Apparatus). In Lawlor, Leonard & Nale, John (Eds.), *The Cambridge Foucault Lexicon* (pp. 126–132). Cambridge University Press.
- Derrida, Jacques. (1967). *Grammatológia*. Typotex.
- Derrida, Jacques. (1988). *Limited Inc.* Northwestern University Press. <https://lab404.com/misc/ltdinc.pdf> (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Descombes, Vincent. (1981). *Modern French Philosophy* (L. Scott-Fox & J. M. Harding, Trans.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511621215>
- Dreyfus, Hubert Lederer, & Rabinow, Paul. (1983). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (2d edition, Ed.). University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3638224.html> (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Edie, James M. (1987). *Merleau-Ponty's philosophy of language: Structuralism and dialectics*. [Pittsburgh, Pa.] : Center for Advanced Research in Phenomenology ; Washington, D.C. : University Press of America. <http://archive.org/details/merleaupontysphi0000edie> (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Ennis, Kathleen. (2008). *Michel Foucault and Judith Butler: Troubling Butler's appropriation of Foucault's work* [Phd, University of Warwick]. <http://webcat.warwick.ac.uk/record=b2279426~S15> (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Evnine, Simon. (1991). *Donald Davidson*. Polity Press.
- Flynn, Thomas Robert. (1989). Foucault and Historical Nominalism. In H. A. Durfee & D. F. T. Rodier (Eds.), *Phenomenology and Beyond: The Self and Its Language* (Vol. 3, pp. 134–147). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-009-1055-3_10
- Foucault, Michel. (1972). The Discourse on Language. In *The Archaeology of Knowledge*. Pantheon Books. https://monoskop.org/images/9/90/Foucault_Michel_Archaeology_of_Knowledge.pdf (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Foucault, Michel. (1976). *Mikrophysik der Macht: Über Straffjustiz, Psychiatrie und Medizin*. Merve Verlag.
- Foucault, Michel. (1977). *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews*. Cornell University Press. https://monoskop.org/images/1/13/Foucault_Michel_Language_Counter-

- [Memory Practice Selected Essays and Interviews 1977.pdf](#) (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Foucault, Michel. (1978a). *Dispositive der Macht: Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*. Merve Verlag.
- Foucault, Michel. (1978b). *The History of Sexuality Volume 1: An Introduction*. Pantheon Books.
- Foucault, Michel. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977* (Gordon, Colin, Ed.). Pantheon Books.
https://monoskop.org/images/5/5d/Foucault_Michel_Power_Knowledge_Selected_Interviews_and_Other_Writings_1972-1977.pdf
- Foucault, Michel. (1988). *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977-1984*. Routledge.
- Foucault, Michel. (1989). *Foucault Live: Collected Interviews, 1961-1984*. Semiotext(e).
https://monoskop.org/images/8/83/Foucault_Live_Collected_Interviews_1961-1984_1996.pdf (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Foucault, Michel. (1991). Politics and the Study of Discourse. In Burchell, Graham, Gordon, Colin, & Miller, Peter (Eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* (pp. 53–72). The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. (1994). *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. Vintage Books.
https://monoskop.org/images/a/a2/Foucault_Michel_The_Order_of_Things_1994.pdf (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Foucault, Michel. (1995). *Discipline and Punish*. Vintage.
- Foucault, Michel. (1998). *Aesthetics, Method and Epistemology*. The New Press.
- Foucault, Michel. (2001). *A tudás archeológiája*. Atlantisz.
- Foucault, Michel. (2007). A por és a felhő. In Benda, Gyula & Szekeres, András (Eds.), *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata* (pp. 437–461). L'Harmattan – Atelier.
- Gutting, G. (1989). *Michel Foucault's Archaeology of Scientific Reason: Science and the History of Reason* (1st ed.). Cambridge University Press.
<https://www.cambridge.org/core/product/identifier/9781139172141/type/book>
- Gutting, Gary. (2013). French Hegelianism and anti-Hegelianism in the 1960s: Hyppolite, Foucault and Deleuze. In Ameriks, Karl (Ed.), *The Impact of Idealism: The Legacy of Post-Kantian German Thought: Volume 1: Philosophy and Natural Sciences* (pp. 246–271). Cambridge University Press.
- Han, H. B. (2002). *Foucault's Critical Project: Between the Transcendental and the Historical* (1st edition). Stanford University Press.
- Honneth, A. (1988). *Kritik der Macht: Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie* (6th edition). Suhrkamp Verlag.

- Horkheimer, M. (1975). *Critical Theory: Selected Essays* (Matthew J. O'Connell, Trans.; First Edition). Continuum Publishing Corporation.
- Klaniczay, Gábor. (1991). Foucault és büntetése. *Budapesti Könyvszemle*, 3, 20–35.
- Kremer-Marietti, A. (1976). *Der Archäologe des Wissens: Mit Texten von Michel Foucault*. Ullstein.
- May, T. (2011). A New Neo-Pragmatism: From James and Dewey to Foucault. *Foucault Studies*, 54–62. <https://doi.org/10.22439/fs.v0i11.3205>
- Merleau-Ponty, M. (1964). *Signs*. Northwestern University Press.
- Nietzsche, Friedrich. (1892). *Zur Genealogie der Moral*. Verlag von C. G. Naumann. <http://archive.org/details/zurgenealogieder00niet> (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- Raulet, G. (1983). Structuralism and Post-structuralism: An Interview with Michel Foucault. *Telos*, 55, 195–221. <https://doi.org/10.3817/0383055195>
- Rorty, Richard. (1994). Method, Social Science, and Social Hope. In *The Postmodern Turn: New Perspectives on Social Theory* (pp. 46–64). Cambridge University Press.
- Sass, L. A. (2008). Michel Foucault and the contradictions of modern thought. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 28(2), 323–335. <https://doi.org/10.1037/h0092061>
- Saussure, F. de. (1959). *Course in General Linguistics*. Philosophical Library.
- Takács, Ádám. (2023). Történelemhasználat és társadalomkritika Foucault-nál. *Replika*, 129, 147–163. <https://doi.org/10.32564/129.7>
- Tiisala, T. (2015). Keeping It Implicit: A Defense of Foucault's Archaeology of Knowledge. *Journal of the American Philosophical Association*, 1(4), 653–673. <https://doi.org/10.1017/apa.2015.29>
- Veyne, Paul. (1997). Foucault Revolutionizes History. In Davidson, Arnold (Ed.), *Foucault and his Interlocutors*. The University of Chicago Press.
- Werner Heisenberg. (1930). *The Physical Principles Of The Quantum Theory*. Dover Publications. <http://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.166273> (hozzáférés dátuma: 2024/12/01)
- White, H. V. (1978). *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. John Hopkins.